

anne frank stichting

Leerdomeinen van
negatieve ideeën
over etnisch-culturele
groepen

Willem Wagenaar
Anne Frank Stichting

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Kader	5
2.1 Omvang van het probleem	5
2.2 Het leren in leerdomeinen	6
2.2.1 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen	8
2.3 Verschillen in leerdomeinen	9
2.3.1 Internationale en culturele verschillen in leerdomeinen	9
2.3.2 Culturele verschillen binnen een land	10
3. Methode	11
3.1 Survey	11
3.2 Steekproef	12
3.3. Schoning en analyse van data	13
4. Algemene leerdomeinen	15
4.1 Inleiding	15
4.1.1 Van wie wordt er geleerd?	15
4.2 Verschillen in leerdomeinen binnen onderzoeksgroep	17
4.2.1 Het effect van leeftijd	18
4.2.2 Het effect van opleidingsniveau	20
4.2.3 Het effect van etnisch-culturele identiteit	21
4.2.4 Het effect van doorgebrachte tijd	25
4.3 Deelconclusie algemene leerdomeinen	26
5. Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen	28
5.1 Objecten van ideeën over etniciteit	28
5.2 Binnen welke leerdomeinen wordt er geleerd over etnisch-culturele groepen?	31
5.2.1 In hoeverre worden er ideeën binnen de leerdomeinen gedeeld?	36
5.2.2 Wat wordt er gedeeld?	36
5.2.3 De intensiteit van gesprekken over een negatieve etnisch-culturele groep	39
5.3 Deelconclusie leerdomeinen negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen	41
6. Discussie en conclusie	43
6.1 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen	43
6.1.1 Negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen	43
6.1.2 Algemene leerdomeinen bij Nederlandse Jongeren	43
6.1.3 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen	45
6.1.4 Verschillen tussen groepen jongeren	45
6.1.5 De functie van doorgebrachte tijd	47
6.1.6 Andere invloeden	47
6.1.7 Betekenis van deze uitkomsten	47
6.2 Gevolg van het onderzoek	48
6.3 Verdere vragen	49
6.4 Slotopmerkingen	50
7. Literatuurlijst	51

Hoofdstuk 1 – Inleiding

Dat er negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen onder jongeren leven blijkt duidelijk uit onderzoek. Onderzoeken naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs (Wolf, Berger, en De Ruig, 2013) en naar moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs (Bouma en De Ruig, 2015) lieten zien dat een ruime meerderheid aan docenten het jaar daarvoor een of meerdere racistische incidenten in de klas had meegemaakt. Uit onderzoek naar verdachten van racistische en antisemitische scheldincidenten in de politieregistraties komen gemiddelde leeftijden naar voren tussen de 24 en 28 jaar (Tierolf en Hermens, 2013, p.22). Wanneer daarbij aangetekend wordt dat jonge kinderen zelden in deze politieregistraties terecht komen, moeten we constateren dat deze gemiddelde leeftijden ook moeten wijzen op veel incidenten in de tienerjaren.

Deze recente onderzoeken laten zien dat verschillende vormen van racisme een actueel en omvangrijk probleem zijn. Oplossingen voor dit probleem moeten gezocht worden in de repressieve, curatieve en preventieve sfeer. Verschillende vormen van educatie kunnen daar een belangrijke rol in spelen. In dat veld begeeft de Anne Frank Stichting zich, gedreven vanuit haar missie, die de Stichting als doel stelt om jongeren bewust te maken van de gevaren van antisemitisme, racisme en discriminatie en het belang van vrijheid, gelijke rechten en democratie.

Om effectieve educatieve antwoorden te kunnen formuleren op de problematiek van antisemitisme, racisme en discriminatie moet er adequaat inzicht zijn in de manier waarop dergelijke ideeën ontstaan. Dat inzicht kan onder andere verkregen worden door gebruik te maken van leertheorieën, waarbinnen het leren van ideeën en gedrag wordt verklaard, ook van afwijkende ideeën en gedrag. Een belangrijk onderwerp bij het onderzoek naar het leren van stereotypen, vooroordelen en racistische overtuigingen is de vraag binnen welk leerdomein negatieve ideeën over bepaalde etnisch-culturele groepen in de samenleving door jongeren worden opgedaan. Met een 'leerdomein' wordt binnen dit onderzoek verwezen naar de fysieke en sociale locatie waar zowel cognitieve als gedragsmatige (levens)lessen worden geleerd. Het 'domein' moet begrepen worden als een min of meer eenduidige fysieke locatie die voor het individu een min of meer voorspelbare vaste groep mensen herbergt en een herkenbare sociale dynamiek laat zien.

Behalve kennis over verschillende leerdomeinen is het ook van belang om te weten of er door verschillende groepen jongeren verschillende belangen worden gehecht aan verschillende leerdomeinen. Het is goed voorstelbaar dat wanneer groepen jongeren worden onderscheiden op basis van leeftijd, opleidingsniveau of etnisch-culturele achtergrond er sprake is van zichtbare verschillen in het belang van leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Deze kennis over de leerdomeinen waar negatieve ideeën over bepaalde etnisch-culturele groepen worden geleerd zou van belang kunnen zijn voor de plek waar educatieve interventies om deze ontwikkeling tegen te gaan het best tot hun recht komen. Tegelijkertijd blijkt er echter zowel internationaal als in Nederland niet bijzonder veel wetenschappelijk onderzoek te zijn gedaan naar leerdomeinen van deviant gedrag. Voor zover dat onderzoek er is gaat het veelal om onderzoek naar leerdomeinen van crimineel gedrag en niet naar negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Om in die leemte te voorzien is voorliggend onderzoek gedaan om de vraag te beantwoorden die centraal staat in dit onderzoek:

Welke leerdomeinen spelen onder Nederlandse jongeren in de leeftijdsgroep twaalf tot zestien jaar een rol bij het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen?

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden, moeten verschillende deelvragen worden gesteld:

- 1 Wat is de prevalentie van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen onder Nederlandse adolescenten en ten opzichte van welke van deze object-groepen heeft men de sterkste negatieve ideeën?
- 2 Welke algemene leerdomeinen zien we terug bij Nederlandse jongeren?
- 3 In welke domeinen worden negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen gedeeld?
- 4 In welke mate worden negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen gedeeld binnen verschillende domeinen in de omgeving?

- 5 Zijn er verschillen in leeftijd, opleidingsniveau en etnisch-culturele achtergrond zichtbaar in leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen?
- 6 Is er een relatie tussen het belang van leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen en de doorgebrachte tijd in diezelfde leerdomeinen?

Om een antwoord te kunnen formuleren op deze vragen is een kwantitatief survey-onderzoek uitgevoerd over de leerdomeinen waar jongeren in de leeftijd van twaalf tot en met zestien jaar negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen leren. Het gaat nadrukkelijk om het leren van ideeën, niet om de manier waarop jongeren tot racistisch gedrag komen. Er is gekozen voor de leeftijdsbeperking (twaalf tot en met zestien jaar) op basis van de aanname dat binnen die periode van de adolescentie levensloop de grootste diversiteit aan leerdomeinen aanwezig is (ouders, familieleden, vrienden, school, sportclub, kennissen via internet, religieuze instellingen). Een tweede reden voor het hanteren van deze leeftijdscategorie is dat dit een periode is waarin er door adolescenten zeer veel (sociaal) geleerd wordt. Aan de jongeren uit deze responsgroep zijn vragen gesteld over verschillende leerdomeinen in hun leven, hun opvattingen over en ervaringen met verschillende etnisch-culturele groepen in de samenleving en de relatie tussen die twee. De uitkomsten van dit survey zijn vervolgens statistisch geanalyseerd.

De indeling van dit rapport is als volgt. In het volgende – tweede - hoofdstuk staat het kader, waarbinnen dit onderzoek begrepen moet worden. Daar wordt in gegaan op wat er uit de literatuur naar voren komt over leren in leerdomeinen, het leren van racistische en antisemitische vooroordelen en hoe leerdomeinen kunnen verschillen tussen verschillende groepen jongeren. Deze verkenning zal in hoofdstuk drie uitmonden in een onderzoeksvraag en een beschrijving van de onderzoeksmethode. In de hoofdstukken vier en vijf zullen de uitkomsten van het empirisch onderzoek worden geanalyseerd om vervolgens in hoofdstuk zes tot een discussie over de uitkomsten en een finale conclusie te komen.

Hoofdstuk 2 – Kader

In dit hoofdstuk zal een overzicht gegeven worden van de stand van het onderzoek naar racisme en antisemitisme in de Nederlandse samenleving, naar de rol van leerdomeinen in sociale leerprocessen en naar het leren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen in de samenleving. Eerst zal de omvang van het probleem van racisme en antisemitisme in de Nederlandse samenleving worden besproken. Daarna volgt een theoretisch kader, waarbinnen het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen begrepen kan worden. Bij een onderzoek naar het leren van afwijkende ideeën en afwijkend gedrag is een theoretisch kader nodig vanuit het scala aan leertheorieën, meer precies die leertheorieën die betekenis hebben voor het verklaren van het aanleren van afwijkende ideeën of afwijkend gedrag.

‘Negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen’

Binnen dit onderzoek is er voor gekozen om vooral te spreken van ‘negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen’ en niet van racisme of antisemitisme. Daar liggen twee gedachten aan ten grondslag. De onderzoeksvragen gaan, ten eerste, over het leren van negatieve ideeën over specifieke groepen, zonder dat er per se sprake hoeft te zijn van discriminatie, racisme of antisemitisme. Discriminatie, racisme en antisemitisme zijn immers geen neutrale begrippen, maar begrippen met lading. De begrippen kunnen begrepen worden als negatieve diskwalificatie of zelfs als strafrechtelijke beoordeling. Daar is het in dit onderzoek niet om te doen. Het gaat hier om een neutrale analyse over de manier waarop jongeren dergelijke ideeën tot zich nemen. Ten tweede is er in de vragenlijsten aan de adolescenten respondenten ook zoveel als mogelijk vermeden om bij het vragen naar negatieve en positieve ideeën over etnisch-culturele groepen waardeoordelen in te bouwen. Daarbij zijn begrippen als ‘vooroordelen’, ‘discriminatie’, ‘racisme’ en ‘antisemitisme’ vermeden. Die keuze is ten eerste ingegeven door de operationalisering van de onderzoeksvragen, ten tweede om eventuele weerstand van respondenten en docenten (aan wie gevraagd was om de vragenlijsten te verspreiden) tegen deelname aan het onderzoek te voorkomen en ten derde omdat deze termen vaak begripsverwarring oproepen, die niet zou hebben bijgedragen tot een eenduidige invulling van de vragenlijsten. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren dat dit onderzoek wel ingekaderd is in de wens om tot een beter begrip te komen van de ontwikkeling van ideeën die tot negatieve vooroordelen, discriminatie, racisme en antisemitisme kunnen leiden. De relatie tussen enerzijds het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen en anderzijds negatieve vooroordelen, discriminatie, racisme en antisemitisme ligt daarin dat deze negatieve ideeën een *conditio sine qua non* zijn voor het bestaan van negatieve vooroordelen, discriminatie, racisme en antisemitisme.

2.1 Omvang van het probleem

In het inleidende hoofdstuk werd al kort gemeld dat racisme en antisemitisme in Nederland veelvoorkomende problemen zijn. Een preciezer beeld van de omvang van het probleem en een beeld van de slachtoffers van racisme in Nederland is te verkrijgen uit diverse recente onderzoeken. Inzicht in de prevalentie van racisme en antisemitisme in de Nederlandse samenleving wordt in de literatuur op drie verschillende manieren geleverd. Ten eerste wordt er op basis van opinieonderzoek gekeken hoe Nederlanders denken over andere bevolkingsgroepen in het land. Ten tweede is er onderzoek beschikbaar om te bezien hoe vaak verschillende groepen slachtoffer zijn van incidenten of hoe vaak men getuige is van dergelijke incidenten. Ten derde zijn er rapportages over racistische incidenten in Nederland op basis van registraties van die incidenten. Opinieonderzoek naar racistische of antisemitische ideeën onder de Nederlandse bevolking is zeldzaam. In de enige recente publicatie schetsen Coenders et al. (2015) de ontwikkeling van ethnocentrische ideeën onder de Nederlandse bevolking in de periode 1979-2012. Zij diversifiëren hun uitkomsten echter niet naar specifieke dader- en slachtoffergroepen, maar stellen dat er sprake

is van een forse generieke toename van ethnocentrische ideeën in de Nederlandse samenleving. Zij onderscheiden daarbij twee oriëntaties die allebei eenzelfde beeld laten zien. Zij kijken ten eerste naar steun onder de bevolking voor etnische discriminatie en concluderen dat die is toegenomen van rond de vijftig procent in 1985 naar rond de veertig procent in 2010. Daarnaast onderzochten zij een 'grove negatieve houding tegenover minderheden' en zien ook daar een toename van rond de vijftig procent in 1985 naar rond de vijftig procent in 2011-2012. Onderzoek naar slachtofferschap van discriminatie is vaker uitgevoerd. Andriessen et al. (2014) onderzochten in een groot onderzoek voor het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ervaringen met discriminatie onder verschillende etnische groepen Nederlanders. Het ging in dit onderzoek niet alleen om racistische incidenten, maar ook om andere vormen van discriminatie (LHBT, leeftijd, gender). Leeftijdscriminatie en discriminatie op basis van etniciteit werden het meest ervaren, ongeveer acht procent van de inwoners van Nederland had minstens één discriminatie-ervaring op basis van etnische afkomst. Marokkaanse en Turkse Nederlanders ervoeren het vaakst etnische discriminatie (in beide groepen 54% van respondenten) en discriminatie op basis van geloof (respectievelijk 51% en 39% van de respondenten). Uit eerder onderzoek (Boog et al., 2009) kwam een vergelijkbaar beeld naar voren, ook toen ervoeren Marokkaanse en Turkse Nederlanders veel meer discriminatie dan andere etnische groepen. Ook al werden door leden van andere etnische groepen ook discriminatie-ervaringen gemeld, vooral door Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mensen uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landers).

Naast slachtofferenquêtes wordt ook onderzoek gedaan naar waarnemingen van discriminatie door derden. In het eerder aangehaalde onderzoek naar antisemitisme (Wolf et al., 2013) en moslimdiscriminatie (Bouma en Ruig, 2015) in het voortgezet onderwijs werden docenten bevestigd over discriminatoire incidenten die zij in de klas meemaakten, gericht tegen moslims, Joden, christenen en homoseksuelen in het jaar voorafgaand aan het onderzoek. Van de respondenten gaf 77 procent aan anti-homo-incidenten te hebben meegemaakt, 61 procent anti-moslimincidenten, 36 procent antisemitische incidenten en 30 procent incidenten tegen christenen.

Tenslotte zijn er onderzoeken naar de prevalentie van discriminatie, racisme en antisemitisme op basis van meldingen en registraties bij instanties als de politie, anti-discriminatie voorzieningen (ADV's) en belangengroeperingen. Recente rapportages over incidenten zijn echter weinig specifiek ten aanzien van precieze slachtoffercategorieën. Maar in de rapportage over cijfers van racisme en antisemitisme in 2015 (Tierolf et al, 2016) blijkt wel dat er in dat jaar door de politie 2732 incidenten met een racistisch karakter zijn geregistreerd, waaronder 57 antisemitische incidenten en 446 incidenten van moslimdiscriminatie. Daarmee is in kaart gebracht dat racistische en antisemitische opinies en incidenten in Nederland veelvuldig voorkomen.

Met de kennis dat er sprake is van een aanzienlijk probleem is het goed om vast te stellen dat er tegelijkertijd op veel verschillende manieren wordt geprobeerd om dat probleem te verkleinen. Natuurlijk in repressieve zin, bijvoorbeeld door toepassing van het strafrecht. Maar ook door middel van het inzetten van educatieve antwoorden op deze problemen. Dat kan bijvoorbeeld op basis van preventieve en curatieve kennisoverdracht in de klas. Maar ook door kennismaking met andere etnisch-culturele groepen. Onderzoek laat zien dat dergelijke kennismaking succesvol is in het doen afnemen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen (zie bijvoorbeeld Heijden en De Wit, 2014). Wanneer dergelijke reacties en preventieve acties echter een lerend effect willen hebben dan is het van belang om ze mede te baseren op kennis over sociale leerprocessen en de rol die verschillende leerdomeinen daarin kunnen vervullen.

2.2 Het leren in leerdomeinen

Het leren van sociaal gedrag gebeurt op verschillende manieren, op basis van verschillende invloeden en op verschillende plaatsen. Biologische aanleg, opvoeding, onderwijs, cultuurinvloeden, maar ook verschillen in leerprocessen en verschillende vormen van sociale interactie bepalen wat en hoe er wordt geleerd en hoe het geleerde uiteindelijk wordt omgezet in sociaal gedrag. Dat geldt voor alle soorten van sociaal gedrag, dus ook voor ongewenst of afwijkend sociaal gedrag.

Dat inzicht, dat ook afwijkend gedrag op normale wijze wordt geleerd, is niet van alle tijden. Het leren van sociaal gedrag als verklarend kader voor afwijkend gedrag gaat in ieder geval terug tot de jaren dertig van de vorige eeuw. Daarvoor werd de oorzaak van dergelijk gedrag op andere

manieren verklaard, door vrije keuze, door gebrekkige cognitieve of morele ontwikkeling of door afwijkende biologische ontwikkeling.

Eén van de belangrijkste criminologische theorieën, de differentiële associatietheorie van Edwin H. Sutherland stelt dat sociaal leren de belangrijkste bron van afwijkend gedrag is. Ten tijde van de eerste publicatie van deze theorie in 1939 was Sutherland een van de eerste criminologen die sociaal leren, als normaal menselijk ontwikkelingsproces, als oorzaak van crimineel gedrag aanwees. Sutherland heeft binnen zijn theorie duidelijk oog voor de functie van het leerdomein bij het aanleren van afwijkend en crimineel gedrag. Volgens Sutherland wordt afwijkend gedrag geleerd wanneer een persoon 'definities' van afwijkend gedrag belangrijker gaat vinden dan 'definities' die dergelijk gedrag juist afwijzen. Volgens Sutherland komen die verschillende definities tot stand binnen 'intieme groepsverbanden', binnen specifieke leerdomeinen dus. Wanneer een persoon zich associeert met een leerdomein waar positieve definities van afwijkend gedrag de overhand hebben, zal dit tot afwijkend gedrag leiden. Als tegenhanger van dit proces identificeerde Sutherland anti-criminele associaties, die iemand juist zullen weerhouden van afwijkend gedrag. Sutherland stelt tenslotte dat het relatieve belang van de verschillende associaties voor het leren van deze definities beïnvloed wordt door de frequentie (het aantal associaties), intensiteit (hoe vaak is er contact met de associatie), prioriteit (hoe nauw verbonden voelt iemand zich met de associatie) en duur (hoe lang is het contact met de associatie) van deze associaties (Sutherland en Cressy, 1966; Bernard et al., 2010, pp. 179-182). Het belang van specifieke leerdomeinen in intieme persoonlijke groepen ('close personal groups) binnen het verklarend kader van deze theorie is overduidelijk. Voor het leren van afwijkend en niet-afwijkend gedrag is het immers van belang binnen welke leerdomeinen men zich begeeft, welk belang er aan die domeinen wordt gehecht, wat de frequentie, intensiteit, prioriteit en duur van associaties in die leerdomeinen zijn en welke definities daar gehanteerd worden ten aanzien van afwijkend gedrag.

Het leren van crimineel en deviant gedrag als proces dat niet afwijkt van andere sociale leerprocessen, zoals door Sutherland beschreven, is daarna in theorievorming en in onderzoek verder ontwikkeld en onderbouwd. Een levensfase die daarbij als vanzelfsprekend in beeld komt is de adolescentie periode. Een periode waarin er zeer veel (sociaal) geleerd wordt, maar ook de periode waarbinnen een deel van de jongeren afwijkend gedrag gaat vertonen. In het onderzoek na Sutherland wordt gezocht naar determinanten die een causale ontwikkelingsrelatie vormen met dergelijk gedrag (zijn er aanleidingen, gebeurtenissen of persoonlijke eigenschappen aan te wijzen die de kans op afwijkend gedrag vergroten?) of naar onderscheidende levenslopen (zijn er aanwijsbare ontwikkelingen of gebeurtenissen in het leven van criminelen die anders verlopen dan bij niet-criminelen?). Bij dergelijk onderzoek naar criminele levenslopen is een belangrijke vraag van wie deviant gedrag wordt geleerd, binnen welke leerdomeinen dit gedrag geleerd wordt. *Prime suspects* van deze rol als inspiratiebron binnen sociale leerprocessen zijn de personen die doorgaans van groot belang zijn in de sociale context van adolescenten en met wie veel tijd wordt doorgebracht in deze periode: vrienden¹ en ouders. Daarbij wordt er vaak vanuit gegaan dat crimineel gedrag vooral van (criminele) peers wordt geleerd, van 'foute vriendjes'. Dat is echter geen vanzelfsprekendheid. Kandel en Lesser (1969) lieten bijvoorbeeld zien dat onafhankelijk van de kwaliteit van de verhouding tussen een adolescent en zijn ouders en onafhankelijk van de kwaliteit van de verhouding met peers, de invloed van moeders op kinderen altijd groot is. Uit ander onderzoek blijkt echter dat ouders weliswaar veel invloed hebben op adolescenten, maar dan vooral op levensdoelen die zich uitstrekken op verder gelegen periodes in het leven, zoals opleiding, carrière en huwelijksplannen. Warr (2002) bevestigt dit beeld over de lerende invloed van ouders. Hij stelt dat het belang van een leerdomein afhankelijk is van wat er geleerd wordt. Invloed op adolescenten over zaken die op lange termijn spelen (trouwen, opleiding, werk) komt vaker van ouders. Keuzes die (ogenschijnlijk) korte termijnconsequenties hebben (deelname aan criminele activiteiten, middelengebruik) worden vooral beïnvloed door peers. Verder is er sprake van een gedeeltelijk leeftijdseffect. Ouders blijven in de adolescentie van constant belang. Maar tegelijkertijd groeit de invloed van vrienden in die periode behoorlijk. De aanwezigheid van beide leerdomeinen

¹ In veel literatuur, ook Nederlandse, wordt gesproken over 'peers'. Daarmee worden 'gelijke' personen bedoeld die zich in een gelijke sociale categorie bevinden. Omdat het bij sociaal leren niet alleen gaat om het zich bevinden in een zelfde sociale categorie, maar ook om de mogelijkheid en bereidheid om van elkaar te leren, preferer ik de term 'vrienden'. Die term zal ik ook gebruiken, tenzij auteurs zelf van 'peers' spreken.

blijkt ook van belang. Wanneer adolescente jongeren van zowel ouders als vrienden steun ontvangen leidt dat uiteindelijk tot minder probleemgedrag (Meeus, Pels en Vollebergh, 2006). Er blijkt dus een redelijke consensus te bestaan over het belang van de leerdomeinen ouders en vrienden in het sociale leerproces. Ouders zijn veruit het belangrijkste leerdomein, maar vrienden kunnen in specifieke situaties ook van aanzienlijk belang zijn. Bij het leren van afwijkend gedrag lijken vrienden bijvoorbeeld van groter belang te zijn.

Al de hier besproken onderzoeksliteratuur beperkt zich tot het aanleren van afwijkend, in de meeste gevallen crimineel, gedrag. Ik veronderstel echter dat de hierboven geschetste patronen ook opgeld doen voor het aanleren van (afwijkende, negatieve) ideeën over etnisch-culturele groepen. Deze veronderstelling strekt zich uit van de domeinen waar het gedrag vooral geleerd wordt (huis/ouders en vrienden) en het relatieve belang van deze domeinen in verschillende omstandigheden of binnen verschillende groepen jongeren. Of deze veronderstellingen ook kloppen is onderwerp van dit onderzoek.

2.2.1 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen

Negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen en racistische ideeën kunnen leiden tot deviant en in bepaalde gevallen zelfs tot strafbaar gedrag². Als een bron van deviant (en soms crimineel) gedrag kan ook gevraagd worden wat de leerdomeinen zijn van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. In relatie tot de leerdomeinen van deze ideeën is het ook van belang om inzicht te hebben op wat voor manier deze ideeën is het ook van belang om inzicht te hebben op wat voor manier deze ideeën worden geleerd. Over de manieren van het aanleren van racistische vooroordelen is veel gepubliceerd, echter vooral over de rol van ouders en opvoeding daarin. Eén van de grondlegers van onderzoek naar raciale vooroordelen, Allport (1982), stelde in 1954 al dat kinderen hun oriëntatie in raciale kwesties van hun ouders krijgen aangeleerd. Volgens Allport (1982, p. 301) begint het leren van etnisch uiterlijke verschillen al op zeer jonge leeftijd. Hij betoogt bijvoorbeeld dat baby's al met een paar maanden angstig reageren op mensen met een huidskleur waar ze niet aan gewend zijn. Maar hij stelt verder dat zij vervolgens ook snel aan deze nieuwe situatie wennen. Hij verklaart dit uit het biologische mechanisme om al het nieuwe als potentieel gevaar te zien, totdat verdere ervaringen het kind leren dat er toch geen gevaar dreigt. Allport haalt ook ander onderzoek aan waaruit blijkt dat kinderen met ongeveer tweeënhalf jaar een bewuste notie hebben van etnisch uiterlijke verschillen. Volgens Allport gebeurt het leren van raciale vooroordelen door kinderen van hun ouders op twee manieren. Enerzijds door het eenvoudigweg overnemen ('adopt') van de ideeën van de ouders. Anderzijds doordat ouders het kind op een bepaalde manier behandelen en een atmosfeer creëren die bijdraagt ('develops') aan vooroordelen bij het kind. Allport stelt dat vooral autoritaire opvoedingsstijlen bijdragen aan vooroordelen bij kinderen. Die zouden leiden tot menselijk relaties die op basis van macht en autoriteit zijn vormgeven en niet op relaties op basis van vertrouwen en tolerantie (Allport, 1982, p. 297 e.v.). Die aannames zijn in later onderzoek veelvuldig getest maar dat leverde bepaald geen eenduidig beeld op. Vooral in de Verenigde Staten is veel onderzoek gedaan naar de manier waarop en van wie houdingen tegenover etnische groepen ('racial attitudes') worden geleerd. Aboud en Doyle (1996) stellen bijvoorbeeld dat er weinig bewijs is dat houdingen van kinderen ten opzichte van etnische groepen van ouders of van peers geleerd worden in overdrachtelijke zin. Al constateren ze wel dat er mogelijk sprake is van een indirecte ouderinvloed. De manier waarop ouders naar andere groepen kijken, als een homogene of als heterogene groep, zou van invloed kunnen zijn. Hoe meer divers het beeld is dat ouders van een bepaalde etnische groep hebben, hoe minder stereotype het beeld van de kinderen is. Volgens Katz en Zalk (1978) is de mate van vooroordeel tegenover een etnische groep gerelateerd aan de mogelijkheid van een individu om binnen die etnische groep te kunnen differentiëren. Katz en Zalk toonden aan dat het leren van dergelijke perceptuele differentiatie vervolgens bijdraagt aan de reductie van vooroordelen. Er lijkt dus vooral sprake van het leren van ideeën over etnisch-culturele groepen op basis van de manier waarop er vanuit een leerdomein homogene of gedifferentieerde beelden worden overgedragen. Uit het hier aangehaalde

² Strafbbaar wanneer racistische ideeën geuit worden en daarmee de discriminatieverboden worden overtreden of strafbaar wanneer met een racistisch motief commune delicten (mishandeling, bedreiging, vernieling etc.) worden begaan.

onderzoek komen daarbij vooral ouders en in mindere mate vrienden naar voren als leerdomeinen van ideeën over etnisch-culturele groepen.

Binnen voorliggend onderzoek wordt eerst en vooral gekeken naar de rol van deze min of meer 'klassieke' leerdomeinen, ouders en vrienden, aangevuld met andere voor de hand liggende leerdomeinen. Daarbij moet naast ouders en vrienden gedacht worden aan familieleden, docenten, klasgenoten, geestelijken, sportcoaches en bekenden van het internet. Maar naast dergelijke leerdomeinen zijn er ook andere invloeden van belang bij de beeldvorming van etnisch-culturele groepen. Het is van belang om de relativiteit van de betekenis van 'klassieke' leerdomeinen in het oog te houden binnen de context van andere invloeden op de negatieve beeldvorming van etnisch-culturele groepen. Zo blijkt uit Amerikaans onderzoek (Behm-Morawitz et al., 2013) dat de aanwezigheid van etnisch-culturele minderheden in de media vaak de vorm heeft van het afbeelden van stereotypen of associaties met criminaliteit. In Amerikaanse nieuwsuitzendingen is er bijvoorbeeld sprake van een duidelijke oververtegenwoordiging van Afro-Amerikanen als daders en een ondervertegenwoordiging als slachtoffers. In hetzelfde artikel stellen de onderzoekers dat er een significante relatie zichtbaar is tussen enerzijds de manier waarop minderheden in de media verbeeld worden en anderzijds de beoordeling van etniciteit in de sociale omgang en de stelligheid waarmee stereotype overtuigingen ten aanzien van etniciteit houdingen en overtuigingen bepalen (Behm-Morawitz et al., 2013, p. 255-256). Daarnaast stellen deze auteurs dat de manier waarop etnische minderheden worden afgebeeld in de media er ook voor zorgt dat jongeren die afkomstig zijn uit deze minderhedengroepen zelf dergelijke negatieve beelden actief oproepen wanneer ze in het domein actief zijn, waar dit stereotype beeld een relatie mee vertoont (Behm-Morawitz et al., 2013, p. 261). Ook zijn de ondervertegenwoordiging en negatieve stereotypering van etnisch-culturele minderheden in de media volgens Tukachinsky (2015, p. 187) van invloed op het psychologisch welzijn, het zelfbewustzijn en het collectieve gevoel van eigenwaarde van leden van deze minderheidsgroepen. Tukachinsky et al. (2015, p. 34-35) stellen verder dat beelden over etnisch-culturele minderheden in de media niet alleen in de Verenigde Staten van invloed zijn, maar dat onderzoeken in heel verschillende landen, waaronder in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland, vergelijkbare uitkomsten laten zien.

Daarnaast is het goed voorstelbaar dat, naast klassieke leerdomeinen en beelden uit de media, ook eigen ervaringen met andere etnisch-culturele groepen bijdragen aan negatieve beelden over etnisch-culturele groepen. In het verlengde van hierboven aangehaalde literatuur is het immers meer dan denkbaar dat negatieve ervaringen met representanten van een specifieke etnisch-culturele groep bijdragen aan een minder gedifferentieerd en meer homogeen (negatief) beeld van een groep.

Daarom zal er in dit onderzoek primair aandacht zijn voor leerdomeinen als ouders, vrienden, docenten, familieleden et cetera. Maar zal er daarnaast, om de bevindingen ten aanzien van die leerdomeinen in een context te kunnen plaatsen, ook gekeken worden naar de invloed van internet en van de eigen ervaringen van jongeren.

2.3 Verschillen in leerdomeinen

Op basis van de literatuur is er dus te vast te stellen dat verschillende leerdomeinen van verschillende invloed zijn op het leren van afwijkend gedrag. Maar leren en leerdomeinen zijn geen vaststaande mal die voor elk persoon en in elke situatie dezelfde vorm zal aannemen. Er zijn diverse aanwijzingen beschikbaar dat er tussen verschillende groepen jongeren belangrijke categorische verschillen zichtbaar zijn in het belang van verschillende leerdomeinen. Daar zullen we in deze paragraaf naar kijken. En dan vooral of er internationale of culturele verschillen zichtbaar zijn in de invloed die de verschillende leerdomeinen hebben.

2.3.1 Internationale en culturele verschillen in leerdomeinen

Warr (2002, p. 14 e.v.) stelt zich de vraag of er culturele verschillen bestaan in *peer interaction* bij het aanleren van crimineel gedrag en komt tot de conclusie dat die verschillen er inderdaad zijn tussen jongeren in verschillende landen. Hij vindt in de literatuur opvallende verschillen tussen Europese adolescenten, die vooral binnen het gezin gedrag krijgen aangeleerd en Amerikaanse adolescenten die veel meer van hun vrienden opsteken. Warr ziet een sterk verband met de tijd die jongeren doorbrengen met leeftijdsgenoten. Daarin bestaan grote culturele verschillen tussen

jongeren in verschillende landen. In de literatuur vindt Warr aanwijzingen dat de hoeveelheid tijd die jongeren doorbrengen met leeftijdgenoten samenhangt met hun ideeën over het belang van ouders en leeftijdgenoten voor hun vorming. Veel tijd doorbrengen met ouders zorgt ervoor dat adolescenten meer belang hechten aan hun ouders' visie op vragen over school en carrière. Ook blijkt dat zij in die situatie eerder het normatief kader van ouders overnemen. Dat is overigens ook in lijn met de gedachtegang van het belang dat aan tijd wordt gehecht in Sutherland's differentieële associatietheorie. Ook hij stelde dat de duur en frequentie van associaties van invloed waren voor het al of niet overnemen van positieve of negatieve definities van afwijkend gedrag (Sutherland, 1966).

2.3.2 Culturele verschillen binnen een land

Warr (2002) constateerde dat er verschillen bestaan tussen de leerdomeinen van deviant gedrag van jongeren in verschillende landen. Of er ook verschillen bestaan tussen leerdomeinen van jongeren van verschillende culturele achtergronden binnen één land is een andere vraag waar Warr geen antwoord op geeft. Dekovic, Wissink, en Meijer (2004) onderzochten de rol van ouders en peers op het leren van antisociaal gedrag onder Nederlandse adolescenten en keken daarbij ook naar hun etnische achtergrond. Zij rapporteerden dat er nauwelijks meetbare etnische verschillen zijn in de manier waarop relaties tussen adolescenten en ouders en tussen adolescenten en peers er uit zien. Ze laten gemiddeld dezelfde niveaus van antisociaal gedrag zien, zijn gemiddeld even tevreden met de relatie met hun ouders, zijn gemiddeld even open over hun dagelijkse bezigheden naar hun ouders toe en laten tenslotte ook geen verschil zien in de omgang met deviante vrienden. Maar tegelijkertijd zien ze wel een etnisch verschil in de relatie tussen de kwaliteit van de verhouding met ouders en met vrienden aan de ene kant en antisociaal gedrag aan de andere kant. De door adolescenten gepercipieerde kwaliteit van hun relatie met hun ouders laat bij autochtone, bij Turkse en bij Marokkaanse jongeren een indirecte relatie zien met antisociaal gedrag. De kwaliteit van die ouder-kind-relatie heeft gevolgen voor de contacten met deviante peers, wat weer leidt tot meer antisociaal gedrag. Een slechtere relatie met ouders leidt tot meer contacten met deviante peers, en die contacten leiden weer tot meer antisociaal gedrag. Bij autochtone jongeren is er echter ook sprake van een directe relatie, waarbij de perceptie van slechte verstandhouding met de ouders een directe relatie laat zien met antisociaal gedrag. Bij Surinaamse jongeren is er geen verband zichtbaar tussen de ouder-kind-relatie en antisociaal gedrag. Een andere uitkomst van dit onderzoek laat zien dat de omgang met deviante peers voor alle groepen een relatie vertoont met antisociaal gedrag, maar dat dat onder Surinaamse jongeren minder sterk is. De onderzoekers suggereren dat Surinaamse jongeren mogelijk minder op peers georiënteerd zijn of minder gevoelig zijn voor druk van peers (Dekovic, Wissink & Meijer, 2004). Op basis van dit onderzoek lijken er dus aanwijzingen dat er culturele verschillen binnen Nederland bestaan in leerdomeinen van afwijkend gedrag, in ieder geval waar het de rol van ouders en van peers betreft.

Meeus et al. (2006) voegen daar een belangrijke cultureel-temporeel inzicht aan toe. Zo komen zij op basis van literatuuronderzoek tot het inzicht dat de invloed van peers vanaf de jaren zestig tot de jaren tachtig fors is toegenomen en die van ouders is afgenomen. 'In de opvoeding zijn de leeftijdgenoten mede-opvoeders met de ouders geworden.' Ook hier lijkt dus sprake van aan culturele verschillen – maar dan in tijd – te relateren verschillen in invloed van ouders en peers. Verder zien zij ook etnische verschillen in de oriëntatie van jongeren op ouders en op vrienden.

Op basis van bovenstaande onderzoeken is er voldoende aanleiding om binnen voorliggend onderzoek te bekijken of er verschillen bestaan in het belang van leerdomeinen tussen verschillende groepen Nederlandse jongeren, waaronder verschillende groepen onderscheiden op etnisch-culturele achtergrond.

Hoofdstuk 3 Methode

3.1 Survey

Om de centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is er een survey onder middelbare scholieren gehouden door het onderzoeksbureau Panteia³. Er is gekozen voor een opzet waarbij docenten benaderd werden met het verzoek om een digitale vragenlijst tijdens de les aan hun leerlingen voor te leggen. Deze keuze is vooral gemaakt omdat jongeren in de onderzochte leeftijdscategorie zeer moeilijk effectief te bereiken zijn in kwantitatief onderzoek⁴. De verwachting was dat wanneer docenten bereid zouden zijn om tijdens de les mee te werken aan het survey, dat zou zorgen voor een hogere respons. Voor hun leerlingen waren er in dat geval namelijk maar twee opties: het survey invullen of niks doen tijdens de les. Daarnaast werden er nog andere voordelen verwacht van het inzetten van docenten. Ten eerste dat er door het inschakelen van docenten controle zou zijn op wie de lijst zouden mogen invullen (alleen leerlingen in de leeftijd van twaalf tot en met zestien jaar) en ten tweede dat door het invullen onder leiding en onder het toezicht van de docent verwacht mag worden dat de vragenlijsten serieuzer en vollediger zouden worden ingevuld. Het veldwerk heeft gelopen van maart tot en met mei 2015.

De vragenlijst bestaat uit ruim vijftig vragen die onderverdeeld kunnen worden in vier categorieën: Vragen over algemene leerdomeinen, vragen over ideeën van respondenten over verschillende etnisch-culturele groepen in Nederland, vragen over leerdomeinen van de ideeën over die etnisch-culturele groepen en vragen over de achtergrond van de respondenten zelf. Omdat er een routing in de vragenlijst was ingebouwd kregen niet alle respondenten alle vragen te zien. Zo zijn bijvoorbeeld vragen over leerdomeinen van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen alleen getoond aan respondenten die hadden aangegeven negatief te denken over een bepaalde groep. In het gedeelte over algemene leerdomeinen zijn vragen gesteld die inzicht moeten geven in het belang van leerdomeinen als ouders, vrienden, familieleden, docenten, klasgenoten, sportcoaches en geestelijken. Met vragen over het belang dat de jongeren hechten aan deze leerdomeinen bij keuzes die zij moeten maken in hun gedrag en over de hoeveelheid tijd die zij doorbrengen binnen deze leerdomeinen zijn de onderliggende onderzoeksvragen ten aanzien van het belang en gebruik van algemene leerdomeinen geoperationaliseerd.

Vervolgens is aan de respondenten een aantal vragen gesteld over hun gedachten over verschillende etnisch-culturele groepen in Nederland. Daarbij is gericht gevraagd naar een aantal groepen die aanwezig zijn in de Nederlandse samenleving, maar ook naar groepen die onderwerp zijn in het publieke en politieke debat. Daarom is er gekozen voor een indeling die niet altijd categorisch onderscheidend is: Autochtone Nederlanders, moslims, Christenen, Joden, Marokkanen, Turken, Surinamers, Antillianen en Oost-Europeanen. Dat gaat om een aantal etnische en nationaal gedefinieerde groepen, maar ook om twee religieuze groepen⁵ (christenen en moslims) omdat in het huidige politieke en maatschappelijke debat ook deze twee etiketten gebruikt worden om wij- en zijgroepen te categoriseren ('Joods-christelijke samenleving' versus moslims). Verder kon ook gekozen worden voor 'Anders, namelijk' en 'Geen enkele groep'. Met deze vragen kon enerzijds worden vastgesteld over welke etnisch-culturele groepen in welke mate negatief en positief wordt gedacht door de respondenten. Tegelijkertijd konden hiermee aan de respondenten specifiek op hun antwoorden gerichte vervolgvragen worden gesteld. Zo kregen respondenten die aan hadden gegeven negatief of positief over een specifieke groep te denken vervolgens - op basis van de ingebouwde routing - vragen voorgelegd over de leerdomeinen van hun ideeën over deze groepen. Daarbij zijn dezelfde leerdomeinen aan hen voorgelegd als in de vragen over algemene leerdomeinen. Om ook enig inzicht te krijgen in andere invloeden op het leren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen, zoals de in paragraaf 2.1.1 beschreven invloed van media en van eigen ervaringen, is aan de respondenten explorierend gevraagd of de ideeën over de negatieve groep ook beïnvloed waren door eigen ervaringen met die groep of door informatie op internet.

³ <http://www.panteia.nl/>

⁴ Deze aanname is gebaseerd op de ervaringen van het onderzoeksbureau Panteia.

⁵ De categorie 'Joods' kan zowel etnisch als religieus worden begrepen. In dat opzicht zou het ook om drie religieuze groepen kunnen gaan.

Ten aanzien van de twee op basis van de literatuur als belangrijkste veronderstelde leerdomeinen, ouders en vrienden, is verder doorgevraagd over de manier en intensiteit waarop ideeën over etnisch-culturele groepen binnen deze leerdomeinen besproken worden. Naast het algemene belang dat een jongere hecht aan een leerdomein is het immers ook van belang hoe intensief er binnen dat leerdomein over een bepaald onderwerp van gedachten wordt gewisseld. Zoals in het vorige hoofdstuk al beschreven is, wordt door Warr (2002) een sterk verband verondersteld tussen de tijd die jongeren doorbrengen binnen leerdomeinen en het belang van diezelfde leerdomeinen. Daarnaast kan echter ook verondersteld worden dat niet, of niet alleen, de in een leerdomein doorgebrachte tijd van belang is, maar de tijd die binnen een leerdomein aan het bespreken van een bepaald onderwerp besteed wordt. Dat is meer in lijn met de ook al besproken differentiële associatietheorie. Sutherland (1966) stelt immers dat wanneer de positieve definities van afwijkend gedrag of wetsovertreding binnen een groep de overhand hebben, dat tot afwijkend of crimineel gedrag zal leiden. Beide vragen, naar tijd die binnen leerdomeinen wordt doorgebracht én naar de hoeveelheid tijd die binnen een leerdomein over de onderwerpen van dit onderzoek wordt gesproken, zijn aan de respondenten gesteld.

Tenslotte is een aantal demografische gegevens van de respondenten gevraagd: leeftijd, geslacht, woonplaats, geboorteland, opleiding, geboorteland en opleiding ouders en etnisch-culturele groep waar de respondenten zichzelf toe rekenen. De gedachte om de adolescentie respondenten zichzelf in een etnisch-culturele groep te laten indelen is gebaseerd op de grondgedachte van dit onderzoek. Dit onderzoek draait immers om inzicht in het verkrijgen van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen in de samenleving. Deze ideeën zijn een weerslag van een categorisch wij-zij-denken langs etnische, nationale of religieuze lijnen. De definiëring van het 'zij', welke groepen horen niet bij de eigen groep, is daarbij minstens zo belangrijk als de bepaling van het 'wij', welke kenmerken bepalen wie de eigen groep vormen. Omdat het voor het bepalen van de 'wij'-groep niet altijd primair van belang is waar de ouders van een persoon geboren zijn, maar meer tot welke groep een persoon zichzelf rekent en hoe die groep wordt afgebakend, is er aan respondenten gevraagd om hun identiteit(en) in een lijst aan te vinken. Die lijst was hetzelfde als de lijst van etnisch-culturele identiteiten waarvan de respondenten konden aangeven of zij er positief of negatief over dachten.

3.2 Steekproef

Om docenten te kunnen benaderen met de vraag of zij het survey door hun leerlingen wilden laten invullen, is een lijst samengesteld van 1221 leerkrachten uit het voortgezet onderwijs die de afgelopen jaren contact hebben gezocht met de Anne Frank Stichting. Deze docenten zijn per mail door het onderzoeksbureau gevraagd om deel te nemen aan een onderzoek naar leerdomeinen van discriminatie ten behoeve van de Anne Frank Stichting. Van de gebruikte mailadressen bleken er 217 niet meer te werken. Van de overige benaderde docenten reageerden 143 leerkrachten (14%) positief. Zij kregen het verzoek om onder leestijd een vragenlijst aan hun leerlingen voor te leggen. Via een deel van deze leerkrachten⁶ hebben uiteindelijk in totaal 1016 scholieren de vragenlijst ingevuld. Na het schonen van de data (zie volgende paragraaf) bleven er 912 bruikbare vragenlijsten over.

Een doel van het survey was om een voldoende grote en diverse steekproef te realiseren om ten aanzien van verschillende subgroepen (op basis van opleidingsniveau, leeftijd en etnisch-culturele achtergrond) uitspraken te doen. De grootte van de steekproef is immers van belang voor de sterkte van de verschillende statistische analyses. Hoe groter de steekproef, hoe meer zeggingskracht de uitkomsten van de tests. Representativiteit ten opzichte van de onderzoekspopulatie was geen doel. De spreiding van het opleidingsniveau van de respondenten was voldoende om voor alle niveaus uitspraken te kunnen doen, zie tabel 3.1.

Tabel 3.1 Opleidingsniveau van respondenten (n=912)

Onderwijssoort	Frequentie	Percentage
----------------	------------	------------

⁶ Een toezegging tot medewerking heeft niet in alle gevallen geresulteerd in daadwerkelijk ingevulde vragenlijsten.

Praktijkonderwijs / VMBO-B / VMBO-K	45	4,9%
VMBO-T / MBO	245	26,9%
HAVO	245	26,9%
VWO	374	41,0%
Anders	3	0,3%

Ook de onderverdeling naar leeftijd levert voldoende grote groepen op om uitspraken te kunnen doen naar leeftijd, zie tabel 3.2.

Tabel 3.2 Leeftijd van respondenten (n=912)

Leeftijd	Frequentie	Percentage
12	110	12,1%
13	256	28,1%
14	299	32,8%
15	186	20,4%
16	61	6,7%

En ook de frequentie van verschillende etnisch-culturele achtergronden was voldoende om uitspraken te doen over verschillende groepen, zie tabel 3.3. Om dat vast te stellen is in de oorspronkelijke, niet geschoonde, steekproef gekeken of de jongere of minstens één van zijn ouders in een niet-Westers land is geboren. Wanneer dat het geval was is hij of zij als niet-Westerse allochtoon gelabeld. Wanneer beide ouders en de jongere zelf in Nederland zijn geboren is de jongere 'autochtoon' gelabeld. In alle overige gevallen zijn zij als Westerse allochtoon gelabeld.⁷

Tabel 3.3 Verdeling steekproef naar etniciteit (n=1016)

Etniciteit	Frequentie	Percentage
Autochtoon	721	71%
Westerse allochtoon	84	8%
Niet westerse allochtoon	211	21%

Al deze frequenties zijn groot genoeg om valide uitspraken te kunnen doen over de rol van leerdomeinen binnen specifieke subgroepen.

3.3. Schoning en analyse van data

De door het onderzoeksbureau Panteia gegenereerde data zijn in een SPSS-databestand aangeleverd. Het bestand is geschoond van respondenten die niet binnen de leeftijdscategorie (twaalf tot en met zestien jaar) van de onderzoeksgroep vielen⁸ en van vragenlijsten die overduidelijk opzettelijk fout waren ingevuld. Vervolgens zijn er data aangepast wanneer er in vrije velden antwoorden waren gegeven die in één van de vaste categorieën hadden moeten staan. Denk daarbij aan respondenten die in het vrije antwoordveld 'overige' als huidige opleiding 'Gymnasium' of 'VWO' invulden, maar niet de antwoordoptie 'VWO' hadden aangevinkt of respondenten die bij nationaliteit een Nederlandse woonplaats invulden in plaats van 'Nederlands' aan te vinken.

Omdat er in dit onderzoek ook onderzocht wordt of er verschillen in leerdomeinen zijn van jongeren met verschillende etnisch-culturele achtergronden is er veel aandacht uitgegaan aan de manier waarop deze categorieën zijn opgebouwd. Eerder werd het belang naar voren gebracht om

⁷ Voor Westers ('Allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika en Oceanië, of Indonesië of Japan) en Niet-Westers ('Allochtoon met als herkomstgroepering een van de landen in Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije') zijn de afbakeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek gebruikt, zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/allochtonen/methoden/begrippen/default.htm> (19.10.2015).

⁸ Er bleek bijvoorbeeld dat elf docenten de vragenlijst hadden ingevuld.

de respondenten hun eigen etnisch-culturele identiteit te laten bepalen in plaats van deze te baseren op geboortelanden van de respondenten of hun ouders. Het grootste deel van de respondenten koos daarbij voor één groep (772 van de 912 respondenten, 85%). De overige respondenten kozen voor veel verschillende, soms onverwachte combinaties. Omdat dit in de meeste gevallen tot subcategorieën bleek te leiden met een zeer kleine n (er zouden 18 categorieën zijn met maar 1 respondent) is er voor gekozen om de respondenten die voor meerdere opties hebben gekozen in te delen bij de groep die, van die opties, door het kleinste aantal respondenten was aangevinkt. Iemand die zowel autochtoon als Marokkaan had aangevinkt is dus gecodeerd als Marokkaan, want de respondentencategorie 'autochtonen' is vele malen groter dan de respondentencategorie 'Marokkanen'. De vooronderstelling daarachter is dat bij indeling in de kleinste groep, gekozen wordt voor de categorie die het meest specifiek is en daarom in veel gevallen het meest veelzeggend is voor een respondent.

Vervolgens zijn de data statistisch geanalyseerd.

Hoofdstuk 4 – Algemene leerdomeinen

In dit hoofdstuk zal gekeken worden wat de uitkomsten van het survey leren over verschillende algemene leerdomeinen van jongeren. Wat zijn de groepen waar zij van leren? Van wie nemen zij adviezen aan? Van wie waarderen zij goede raad? Om inzicht te krijgen in hun leerdomeinen zijn dergelijke vragen aan de jongeren uit de responsgroep gesteld. Daarnaast zijn er aan de respondenten algemene vragen gesteld over hun wekelijkse tijdsindeling.

Met de antwoorden die jongeren uit de responsgroep gaven op deze vragen zal worden gekeken welke leerdomeinen voor hen van belang zijn en hoeverre die verschillen wanneer de responsgroep op verschillende manieren gecategoriseerd wordt, naar leeftijd, naar opleidingsniveau en naar etnisch-culturele identiteit.

4.1 Inleiding

Uit de literatuur kwam een aantal algemene noties naar voren over leerdomeinen van jongeren. Zo bleken wereldwijd ouders en vrienden de belangrijkste leerdomeinen waar het gaat om het leren van (sociaal) gedrag. Maar het relatieve belang van ouders en vrienden ten opzichte van elkaar verschilde. Ouders en vrienden blijken van verschillend belang te zijn ten aanzien van keuzes met lange termijnconsequenties (huwelijk, opleiding, werk) en korte termijnkeuzes (criminele activiteiten, middelengebruik). Daarnaast bleken er internationale verschillen te bestaan in leerdomeinen. In het ene land waren ouders veel belangrijker leerdomeinen dan vrienden. In andere landen lag die verhouding andersom.

In deze paragraaf wordt gekeken naar algemene leerdomeinen in de Nederlandse situatie. Vormen ouders en vrienden ook in Nederland de belangrijkste leerdomeinen? En in hoeverre zijn andere groepen ook van belang als leerdomein in Nederland? Verder is het goed voorstelbaar dat binnen Nederland verschillende categorieën jongeren er verschillende verhoudingen tussen het belang van hun leerdomeinen op na houden. Gedacht moet worden aan onderscheidende categorieën als leeftijd, opleidingsniveau of etnisch-culturele identiteit. Ook aan deze mogelijkheid wordt aandacht besteed in dit hoofdstuk.

Tenslotte is er ook literatuur waarin wordt gesteld dat het belang van specifieke leerdomeinen een sterke samenhang vertoont met de doorgebrachte tijd: Hoe vaker thuis, hoe belangrijker de ouders; hoe vaker op straat, hoe belangrijker vrienden. Daarom zal in dit hoofdstuk paragraaf tenslotte ook stilgestaan worden bij dat mogelijke tijdseffect.

4.1.1 Van wie wordt er geleerd?

Wanneer verkennend gekeken wordt welke personen belangrijk zijn als leerdomein voor de Nederlandse adolescenten uit ons onderzoek komt daar bij een eerste blik een vrij eenduidig beeld naar voren. Ouders lijken voor deze Nederlandse jongeren tussen twaalf en zestien jaar het belangrijkste leerdomein, gevolgd door vrienden. In de kruistabel 4.1 is te zien dat goede raad vooral wordt aangenomen van ouders (98,2% geeft aan vaak of soms goede raad van hen aan te nemen) en vrienden (97,2% geeft aan vaak of soms goede raad aan te nemen). Daarnaast wordt door 88 procent van deze jongeren ook raad van andere familieleden en door 89 procent van deze jongeren soms of vaak goede raad van docenten geaccepteerd. Ook naar raad van coaches wordt redelijk geluisterd. Internetrelaties, geestelijken en klasgenoten worden aanzienlijk minder vaak als raadgevers gekozen.

Tabel 4.1 - Hoe vaak neem je goede raad aan van? (n=912)

	Vaak	Soms	Zelden/nooit	Totaal
Ouder(s)	75,50%	22,70%	1,80%	100%
Andere familieleden	31,50%	57,10%	11,40%	100%
Vrienden	53,60%	43,60%	2,70%	100%
Klasgenoten	3,90%	53,00%	43,10%	100%
Docenten	34,10%	54,70%	11,20%	100%

(Sport)coach	41,10%	32,70%	26,20%	100%
Mensen die ik alleen via internet ken	3,20%	15,50%	81,40%	100%
Geestelijke	7,80%	12,70%	79,50%	100%

Ook op de vraag of respondenten geluisterd hebben wanneer iemand zei dat ze iets niet zouden moeten doen, wordt in vergelijkbare verhoudingen bevestigend beantwoord voor ouders (94,7%) en vrienden (86,1%). Wanneer er vervolgens gevraagd wordt om één keuze te maken van wie de belangrijkste dingen in het leven worden geleerd geven de jongeren aan dat zij deze zaken leren van ouders (79,6%) op afstand gevolgd door vrienden (13,2%, zie tabel 4.2).

Tabel 4.2 - Van wie leer je de belangrijkste dingen in je leven? (n=891⁹)

	% gekozen
Ouder(s)	79,6%
Andere familieleden	2,4%
Vrienden	13,2%
Docenten	2,2%
(Sport)coach	1,6%
Mensen die ik alleen via internet ken	0,2%
Geestelijke (pastoor, dominee, imam, rabbijn)	0,8%
Totaal	100,0%

Tenslotte is gevraagd of jongeren zich laten overtuigen wanneer zijzelf overtuigd zijn van hun eigen gelijk en, zo ja, door wie. Ook hier blijkt dat ouders en vrienden het meest als belangrijke leerdomeinen in beeld komen (tabel 4.3).

Tabel 4.3 - Als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt, wie kan je dan nog overtuigen? (n=912)

	% gekozen ¹⁰
Niemand kan mij overtuigen	36,2
Ouders	52,9
Familieleden	20,1
Vrienden	45,5
Klasgenoten	10,2
Docenten	19,7
(Sport)coach	11,3
Mensen die ik alleen via internet ken	2,9
Geestelijk voorman (pastoor, dominee, imam, rabbijn)	3,9

Uit deze eerste inventarisatie komt dus een beeld naar voren dat ouders en vrienden in algemene zin de belangrijkste leerdomeinen voor Nederlandse jongeren zijn.

Uit de literatuur blijkt echter dat leerdomeinen kunnen verschillen naar gelang het onderwerp van leren. Er wordt door Warr (2002) gesteld dat zaken die betrekking hebben op grotere levenskeuzes, oftewel zaken die zichtbare lange termijn-implicaties hebben onder jongeren, andere

⁹ Alleen respondenten die geantwoord hadden dat er naar meer dan één persoon geluisterd was kregen deze vraag.

¹⁰ Er konden meerdere opties worden gekozen, telt niet op tot 100%.

leerdomeinen kennen dan korte termijn-keuzes. Bij lange termijn-keuzes van jongeren moet gedacht worden aan opleiding, werk of huwelijk. Bij korte termijn-keuzes gaat het om zaken als de keuze voor middelengebruik en het wel of niet participeren in crimineel gedrag. Aan de jongeren in onze onderzoeksgroep is enerzijds gevraagd naar hun leerdomeinen op het gebied van school en werk en anderzijds naar hun leerdomein op het gebied van roken en drinken. Roken en drinken moeten immers onder de leeftijdsgroep van onze respondenten (twaalf tot en met zestien jaar) als afwijkend gedrag gezien worden. In die leeftijdsgroep is het immers illegaal om tabak of alcohol te kopen. Hier zijn wel verschillen zichtbaar, maar andere verschillen dan uit de literatuur naar voren komen, zie tabel 4.4.

Tabel 4.4 - Naar wiens advies wordt geluisterd over school en werk/ roken en drinken? (n=891¹¹)

	School en werk	Roken en Drinken
Ouder(s)	62,9%	83,2%
Andere familieleden	2,1%	2,4%
Vrienden	10,2%	11,4%
Klasgenoten, niet bevriend	0,4%	0,2%
Docenten	23,2%	0,6%
(Sport)coach	0,9%	1,2%
Mensen die ik alleen via internet ken	0,1%	0,2%
Geestelijke (pastoor, dominee, imam, rabbijn)	0,2%	0,8%
Totaal	100,0%	100,0%

De vooronderstelling, redenerend vanuit de beschikbare literatuur, is dat vrienden een belangrijker leerdomein zouden zijn op het gebied van korte termijn-keuzes zoals roken en drinken ten opzichte van lange termijn-keuzes zoals werk en school. Voor ouders zou het omgekeerde moeten gelden. Zij zouden meer invloed moeten hebben op keuzes ten aanzien van school en werk en relatief minder op keuzes over roken en drinken. Dat effect is echter nauwelijks zichtbaar onder de respondenten van dit onderzoek. Iets meer jongeren (11,4% tegen 10,4%) luisteren naar advies van vrienden over roken en drinken dan ze luisteren naar vrienden wanneer het gaat over school en werk. Ouders zijn voor de meeste jongeren de belangrijkste adviseur zijn op het gebied van werk en opleiding, maar van nog veel meer jongeren ook de belangrijkste adviseur op het gebied van roken en drinken. Verder wordt aangegeven dat het advies van docenten op het gebied van school en werk voor veel jongeren het belangrijkste is, maar op het gebied van roken en drinken tellen docenten als adviseur in het geheel niet mee (respectievelijk 23,2% en 0,6% van de jongeren).

Samengevat blijken voor de jongeren uit de responsgroep in het algemeen, maar ook op de deel terreinen school en werk en roken en drinken, ouders veruit het belangrijkste leerdomein. Vrienden zijn een tweede leerdomein dat door veel jongeren wordt genoemd, maar in aanzienlijk mindere mate. Verder is zichtbaar dat ten aanzien van de onderwerpen school en werk ook docenten een belangrijk leerdomein zijn, op deze onderwerpen zelfs belangrijker dan vrienden.

4.2 Verschillen in leerdomeinen binnen onderzoeksgroep

Na deze eerste inventarisatie van algemene beelden van het belang van leerdomeinen binnen de onderzoeksgroep, zal in meer detail beschreven worden hoe leerdomeinen een rol spelen binnen verschillende subgroepen van de responsgroep. Daartoe wordt de responsgroep opgedeeld in categorieën, op basis van leeftijd, opleidingsniveau en etnisch-culturele identiteit. Er wordt

¹¹ Alleen respondenten die geantwoord hadden dat er naar meer dan één persoon geluisterd was kregen deze vraag.

geanalyseerd of er binnen de responsgroep significante verschillen bestaan ten aanzien van het belang van de verschillende leerdomeinen. Bovendien wordt er gekeken of er een effect zichtbaar is van de tijd die respondenten doorbrengen in een leerdomein op het belang van dat leerdomein.

In de komende paragrafen wordt daartoe beschreven of er significante verschillen bestaan tussen verschillende categorieën jongeren ten opzichte van de verschillende vragen die aan de responsgroep zijn gesteld over algemene leerdomeinen. Wanneer er significante verschillen bestaan wordt beschreven wat die verschillen zijn.

4.2.1 Het effect van leeftijd

De jongeren die door ons bevroegd zijn zitten in de leeftijdscategorie twaalf tot en met zestien jaar. Dat zijn adolescentiejaren waarin veel fysieke, cognitieve, psychische en sociale ontwikkelingen plaatsvinden in en rond deze jongeren, vaak binnen een korte periode. Jongeren in deze leeftijdscategorie veranderen in hun relatie tot ouders, vrienden en autoriteiten. Er mag dan ook verwacht worden dat er op het gebied van leerdomeinen een leeftijdseffect zichtbaar is. Bij een analyse op leeftijdscategorieën laten de vragen over het leerdomein ouders alleen bij een vraag of er naar hen wordt geluisterd om iets niet te doen een significant leeftijdseffect zien¹². Bij de andere vragen over het belang van ouders zijn geen leeftijdseffecten zichtbaar. Er wordt daarom als belangrijkste uitkomst vastgehouden dat er (zo goed als) geen leeftijdseffect zichtbaar is ten aanzien van het leerdomein ouders. Ouders zijn dus voor alle leeftijden van twaalf tot zestien jaar een even belangrijk leerdomein.

Wanneer we naar de rol van het advies van vrienden kijken in de verschillende leeftijdscategorieën, geeft dat ook een stabiel beeld. Een analyse van de verschillende antwoorden op vragen naar leerdomeinen laat geen significante verschillen zien tussen verschillende leeftijdscategorieën. Vrienden zijn dus ook bij alle leeftijden even belangrijk. Dit stabiele beeld van de invloed van vrienden lijkt echter minder aanwezig te zijn wanneer specifiek gekeken wordt naar de invloed van vrienden op het onderwerp roken en drinken. Wanneer we de verdeling van antwoorden in kruistabel 4.5 bekijken, op de vraag naar wiens advies het best wordt geluisterd wanneer het gaat over wel of niet roken of drinken, dan zien we wel degelijk een effect en neemt de invloed van vrienden met de leeftijd toe van 7,3 procent van de twaalfjarigen die naar vrienden luistert wanneer het over die onderwerpen gaat tot 21,7 procent van de zestienjarigen. Bij ouders is er sprake van een spiegelbeeldig effect. Daar neemt het percentage respondenten dat ouders aanwijst als belangrijkste leerdomein ten aanzien van roken en drinken, af met het vorderen van de leeftijd.

Tabel 4.5 - Naar wiens advies luister je het best als het gaat of je wel of niet moet roken of drinken? Naar leeftijd¹³

Leeftijd	Ouder(s)	Vrienden
12	87,3%	7,3%
13	85,6%	8,8%
14	84,9%	11,6%
15	79,3%	14,0%
16	68,3%	21,7%
Totaal	83,2%	11,4%

Wat ouders en vrienden betreft is er dus ten aanzien van algemene leerdomeinen geen sprake van een leeftijdseffect. Maar bij andere leerdomeinen zien we wel enkele effecten. Wanneer de verschillen tussen leeftijdscategorieën wordt geanalyseerd bij de antwoorden op de vraag van wie er goede raad wordt aangenomen, zien we onder andere significante effecten bij docenten¹⁴ en bij sportcoaches¹⁵. Docenten en sportcoaches blijken ook een significant leeftijdseffect te laten zien bij

¹² $F(4, 907) = 2,627, p < 0,05$

¹³ Alleen de belangrijkste leerdomeinen ouders, vrienden zijn hier afgedrukt. Voor de hele tabel geldt $X^2(28) = 35,094, p = .167$. De verdeling is dus indicatief.

¹⁴ $F(4, 907) = 11,946, p < 0,001$

¹⁵ $F(4, 907) = 4,362, p < 0,005$

de vraag naar wie er wordt geluisterd om iets niet te doen. Daar blijkt dat docenten¹⁶ en (sport)coaches¹⁷ bij beide vragen een significant leeftijdseffect laten zien. Verdere statistische testen laten zien dat er een significant verschil zichtbaar is tussen de onderbouw (twaalf en dertien jaar) en oudere leerlingen. Uit onderstaande kruistabel 4.6 kunnen we explorerend waarnemen waaruit de verschillen tussen de onderbouw-leerlingen en oudere respondenten bestaan ten aanzien van docenten als leerdomein. We zien duidelijk dat in de onderbouw een veel groter deel van de respondenten aangeeft vaak goede raad van docenten aan te nemen dan oudere respondenten dat doen. Andersom zien we dat oudere respondenten vaker antwoorden dat zij zelden of nooit goede raad van docenten aannemen dan onderbouwleerlingen dat doen.

Tabel 4.6 - Hoe vaak neem je goede raad aan van je docenten? Naar leeftijd (n=912)¹⁸

Leeftijd	Zelden/nooit	Soms	Vaak	Totaal
12	2,7%	46,4%	50,9%	100,0%
13	9,0%	48,0%	43,0%	100,0%
14	11,0%	59,9%	29,1%	100,0%
15	17,7%	60,8%	21,5%	100,0%
16	16,4%	54,1%	29,5%	100,0%
Totaal	11,2%	54,7%	34,1%	100,0%

Dit beeld wordt verder versterkt wanneer wordt gekeken naar de verdeling van antwoorden van de respondenten op de vraag of zij luisteren naar docenten wanneer die zeggen iets niet te doen, zie tabel 4.7¹⁹. Hier is te zien dat de al geconstateerde significante verschillen tussen leeftijdscategorieën 12/13 en 15/16 vooral tot stand komen omdat de 12- en 13-jarigen in grotere aantallen zeggen in dergelijke situaties naar hun docent te luisteren dan 15- en 16-jarigen dat doen.

Tabel 4.7 - Luisteren naar je docenten als je iets niet moet doen? Naar leeftijd (n=912)

Leeftijd	Ik heb wel geluisterd	Ik heb een beetje geluisterd	Ik heb niet geluisterd	Dat zeggen ze nooit tegen mij	Niet van toepassing (als je bijvoorbeeld geen sportcoach heb)	Totaal
12	59,1%	29,1%	5,5%	5,5%	0,9%	100,0%
13	57,8%	29,3%	7,4%	5,5%	0,0%	100,0%
14	41,1%	44,5%	6,7%	7,4%	0,3%	100,0%
15	35,5%	45,7%	9,7%	7,5%	1,6%	100,0%
16	21,3%	57,4%	6,6%	13,1%	1,6%	100,0%
Totaal	45,5%	39,5%	7,3%	7,0%	0,7%	100,0%

Tenslotte zien we ook eenzelfde leeftijdseffect ten aanzien van docenten wanneer gevraagd wordt naar advies over school en werk. Het percentage jongeren dat naar dat advies van docenten luistert neemt vanaf dertien jaar zeer snel af, zie tabel 4.8²⁰. Docenten zijn, kortom een belangrijk algemeen leerdomein van jongeren aan het begin van hun middelbare schooltijd. Maar dat belang neemt na het dertiende jaar snel af.

Tabel 4.8 - Naar wiens advies luister je het best als het gaat om school en werk?- Naar leeftijd²¹

Leeftijd	Docenten
12	27,3%
13	32,8%
14	19,1%

¹⁶ $F(4, 907) = 8,006, p < 0,001$

¹⁷ $F(4, 907) = 4,007, p < 0,005$

¹⁸ $\chi^2(8) = 49,198, p < .001$

¹⁹ $\chi^2(16) = 57,074, p < .001$

²⁰ $\chi^2(4) = 28,222, p < .001$

²¹ Alleen de antwoordoptie 'docenten' is afgedrukt. Per leeftijd is het percentage jongeren weergegeven dat voor deze optie heeft gekozen.

15	15,6%
16	11,5%

Samenvattend laten de uitkomsten in deze paragraaf zien dat ouders en vrienden in de leeftijden van twaalf tot en met zestien stabiele leerdomeinen zijn. Een uitzondering op dat beeld is het belang ten aanzien van roken en drinken. Daar is duidelijk sprake van een toename van het belang van vrienden en een spiegelbeeldige afname van het belang van ouders met het stijgen van de leeftijd. We zagen eerder in de vorige paragraaf dat docenten een belangrijk leerdomein zijn ten aanzien van de onderwerpen leren van school en werk. In deze paragraaf blijkt dat het belang van docenten als algemeen leerdomein echter beperkt is tot onderbouwleerlingen in de leeftijden twaalf en dertien.

4.2.2 Het effect van opleidingsniveau

Een volgende vraag is of de leerdomeinen van jongeren verschillen tussen categorieën jongeren in verschillende opleidingsniveaus. Zijn er verschillen in leerdomeinen zichtbaar tussen jongeren die naar Praktijkonderwijs, VMBO, HAVO of VWO gaan? Statistische analyses van verschillende leerdomeinen in relatie tot opleidingsniveau laten geen eenduidig beeld zien. Verschillende leerdomeinen laten op verschillende vragen significante effecten zien, maar daar is geen lijn in waar te nemen. Wat vooral zichtbaar wordt uit deze analyses is dat er bij enkele leerdomeinen, waaronder ouders, *geen* sprake is van een significant effect van opleidingsniveau.²² Ouders zijn dus bij alle opleidingsniveaus van een constant (groot) belang als leerdomein. Dat beeld komt ook naar voren wanneer gekeken wordt naar tabel 4.9, waarin is weergegeven wat er gemiddeld is gescoord op de vraag of er naar goede raad van ouders wordt geluisterd. We zien dat alle opleidingsniveaus rond het gemiddelde van 2,74 schommelen, dicht tegen antwoordoptie 'vaak' (met waarde 3) aan.

Tabel 4.9- Gemiddelde score op hoe vaak er naar goede raad van ouders wordt geluisterd (1=zelden/nooit; 2=soms; 3=vaak)

Huidige Opleiding	Gemiddelde score
Praktijkonderwijs / VMBO-B / VMBO-K	2,69
VMBO-T / MBO	2,71
Havo	2,71
VWO	2,78
Anders	2,67
Totaal	2,74

Het beeld van vrienden als leerdomein in verschillende opleidingsniveaus is echter minder helder. Wanneer we kijken naar de gemiddelde verdeling van antwoorden per onderwijsniveau (tabel 4.10), zien we dat een hoger percentage jongeren goede raad aanneemt van vrienden naar gelang het onderwijsniveau stijgt.

Tabel 4.10 Gemiddelde score op hoe vaak er naar goede raad van vrienden wordt geluisterd (1=zelden/nooit; 2=soms; 3=vaak)

Huidige Opleiding	Gemiddelde score
Praktijkonderwijs / VMBO-B / VMBO-K	2,38
VMBO-T / MBO	2,45
Havo	2,56
VWO	2,54
Anders	2,00
Totaal	2,51

²² Bij drie verschillende vragen over het belang van ouders als leerdomein zijn de effecten ten aanzien van opleidingsniveau respectievelijk $F(4,907) = 1,150$, $p = 0,332$, $F(4,907) = 1,313$, $p = 0,263$ en $F(4,907) = 1,329$, $p = 0,257$.

Ook wanneer de vraag gesteld wordt van wie de belangrijkste dingen worden geleerd zien we eenzelfde beeld, de invloed van vrienden neemt toe bij hogere onderwijsvormen, maar die uitkomsten zijn echter niet significant, zie kruistabel 4.11²³.

Tabel 4.11 – Van wie leer je de belangrijkste dingen in je leven? Naar opleidingsniveau²⁴

	Vrienden
Praktijkonderwijs / VMBO-B / VMBO-K	9,1%
VMBO-T / MBO	8,9%
HAVO	13,7%
VWO	16,4%

Bij het beantwoorden van andere vragen²⁵ is onder deze jongeren een zelfde effect - vrienden die meer invloed krijgen bij hogere opleidingsniveaus - zichtbaar. Maar dat gaat niet om uitkomsten met een significant effect, zoals we hierboven ook al zagen.

Samengevat kan dus gesteld worden dat ouders onder alle opleidingsniveaus een constant belangrijk leerniveau zijn. Het belang van vrienden als leerdomein verschilt tussen opleidingsniveaus, waarbij er aanwijzingen zijn dat het belang van het leerdomein vrienden toeneemt bij hogere opleidingsniveaus.

4.2.3 Het effect van etnisch-culturele identiteit

Behalve naar leeftijd en onderwijsniveau kan ook gekeken worden naar etnisch-culturele identiteiten van jongeren en de relatie tot verschillende leerdomeinen. Aanleiding voor de keuze om dit te onderzoeken is dat uit de literatuur blijkt dat er tussen groepen jongeren met verschillende migratieachtergronden zichtbare verschillen bestaan ten aanzien van de onderwerpen van dit onderzoek.²⁶ Zoals in het methodische hoofdstuk (paragraaf 3.2) uiteen is gezet wordt de etnisch-culturele achtergrond in dit onderzoek bepaald door de eigen wij-groep waar de respondenten zichzelf toe rekenen.

We kijken eerst of er significante verschillen tussen verschillende etnisch-culturele groepen zijn ten aanzien van het leerdomein ouders. De antwoorden op de vraag hoe vaak er goede raad wordt aangenomen van ouders laten zien dat er inderdaad sprake is van significante verschillen op basis van zelfgekozen etnische identiteit²⁷. Wanneer gekeken wordt waaruit deze significante verschillen bestaan, valt het hoge percentage 'Turkse' respondenten dat soms of vaak goed raad van ouders aanneemt op, zie tabel 4.12. Daartegenover staat het relatief lage percentage 'Surinaamse' jongeren dat goede raad van ouders aanneemt. 'Joodse', 'Antilliaanse' en 'Oost-Europese' jongeren hebben een te lage n om uitspraken over te doen.

Tabel 4.12 - Hoe vaak neem je goede raad aan van ouders – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).^{28 29}

	n	Zelden/nooit	Soms	Vaak	Totaal
Autochtonen	558	1,4%	22,2%	76,3%	100,0%
Joden	4	0%	0%	100,0%	100,0%

²³ $\chi^2(4) = 8,284$, $p = .082$

²⁴ Alleen de antwoordoptie 'vrienden' is afgedrukt. Per opleidingsniveau is het percentage jongeren weergegeven dat voor deze optie heeft gekozen.

²⁵ Zoals bij de vragen 'Als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt, kan iemand nog overtuigen?' en 'Naar wiens advies luister je het best als het gaat om school en werk'.

²⁶ Zie onder andere: Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2015). *Antisemitisme onder jongeren in Nederland*. Verwey-Jonker Instituut; Meeus, W., Pels, T. & Vollebergh, W. (2006). De oriëntatie van allochtone en autochtone adolescenten op ouders en leeftijdgenoten. In T. Pels & W. Vollebergh (red.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling: Een overzicht van recent onderzoek in Nederland* (pp. 77-90). Amsterdam: Aksant.

²⁷ $H(9) = 38,073$, $p < 0,001$

²⁸ $\chi^2(18) = 41,997$, $p < .005$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

²⁹ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

Moslims	30	0%	16,7%	83,3%	100,0%
Christenen	129	0,8%	18,6%	80,6%	100,0%
Marokkanen	46	2,2%	17,4%	80,4%	100,0%
Turken	26	0%	7,7%	92,3%	100,0%
Surinamers	17	5,9%	29,4%	64,7%	100,0%
Antillianen	9	0%	22,2%	77,8%	100,0%
Oost-Europeanen	8	0%	12,5%	87,5%	100,0%
Anders	85	5,9%	42,4%	51,8%	100,0%

Bij de vraag of je naar je ouders luistert wanneer die zeggen dat je iets niet moet doen, is er ook sprake van een significant effect³⁰. Wanneer we bekijken waar die significante verschillen zitten (tabel 4.13) blijken 'moslims', 'Marokkanen' en 'Turken' vaker dan 'autochtone' en 'christelijke' adolescenten aan te geven dat ze wel naar hun ouders hebben geluisterd. Net als bij de vorige tabel laten ook 'Surinaamse' jongeren hier zien dat ze in aanzienlijk minder grote aantallen naar hun ouders luisteren.

Tabel 4.13 - Heb je de laatste tijd naar je ouders geluisterd als ze zeiden dat je iets niet moest doen? – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).^{31 32}

	n	Ik heb wel geluisterd	Ik heb een beetje geluisterd	Ik heb niet geluisterd	Dat zeggen ze nooit tegen mij	Niet van toepassing	Totaal
Autochtonen	558	61,8%	32,8%	3,9%	1,4%	0%	100,0%
Joden	4	25,0%	75,0%	0%	0%	0%	100,0%
Moslims	30	73,3%	23,3%	0%	0%	3,3%	100,0%
Christenen	129	65,1%	31,8%	1,6%	1,6%	0%	100,0%
Marokkanen	46	71,7%	21,7%	4,3%	2,2%	0%	100,0%
Turken	26	76,9%	23,1%	0%	0%	0%	100,0%
Surinamers	17	47,1%	41,2%	5,9%	5,9%	0%	100,0%
Antillianen	9	77,8%	22,2%	0%	0%	0%	100,0%
Oost-Europeanen	8	75,0%	25,0%	0%	0%	0%	100,0%
Anders	85	47,1%	42,4%	7,1%	2,4%	1,2%	100,0%

Bij de vraag, tenslotte, of iemand je kan overtuigen, als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt laten ouders geen significant verschil zien³³.

Ouders lijken dus vooral voor 'Turkse' jongeren en in iets mindere mate ook voor 'Marokkaanse'- en 'moslim'-jongeren vaker een belangrijk leerdomein, dan voor 'autochtone' of 'christelijke' jongeren. 'Surinaamse' jongeren geven in grotere aantallen aan dat ouders een minder belangrijk leerdomein zijn.

We kunnen ook kijken of er significante verschillen zichtbaar zijn tussen verschillende etnisch-culturele groepen jongeren ten aanzien van vrienden als algemeen leerdomein. De vraag hoe vaak er goede raad van vrienden wordt aangenomen laat inderdaad zien dat er significante verschillen op basis van zelfgekozen etnische identiteit zijn³⁴. Wanneer gekeken wordt waaruit deze significante verschillen bestaan, valt vooral op dat jongeren die zichzelf tot 'Turken' of 'Surinamers' rekenen relatief vaak 'zelden of nooit' goede raad aannemen van vrienden. Jongeren die zichzelf als

³⁰ $H(9) = 21,235$, $p < .05$

³¹ $\chi^2(36) = 46,251$, $p = .118$. De χ^2 -toets is niet significant en was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

³² Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

³³ $H(9) = 4,962$, $p = .838$

³⁴ $H(9) = 27,493$, $p < .005$

'moslim', 'Marokkaans' of 'Surinaams' bestempelen kiezen minder vaak voor de optie dat zij 'vaak' goede raad aannemen van vrienden, zie tabel 4.14³⁵.

Tabel 4.14 - Hoe vaak neem je goede raad aan van vrienden – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).³⁶

	n	Zelden/nooit	Soms	Vaak	Totaal
Autochtonen	558	2,2%	41,0%	56,8%	100,0%
Joden	4	0%	0%	100,0%	100,0%
Moslims	30	0%	63,3%	36,7%	100,0%
Christenen	129	2,3%	42,6%	55,0%	100,0%
Marokkanen	46	4,3%	58,7%	37,0%	100,0%
Turken	26	11,5%	42,3%	46,2%	100,0%
Surinamers	17	17,6%	64,7%	17,6%	100,0%
Antillianen	9	0%	55,6%	44,4%	100,0%
Oost-Europeanen	8	0%	37,5%	62,5%	100,0%
Anders	85	2,4%	44,7%	52,9%	100,0%

Bij de vraag of je naar vrienden luistert wanneer die zeggen dat je iets niet moet doen, leveren vrienden geen significant op tussen verschillende etnisch-culturele identiteiten³⁷. Bij de vraag, tenslotte, of vrienden je kunnen overtuigen, als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt zijn wel significante verschillen zichtbaar tussen de verschillende etnisch-culturele groepen jongeren³⁸. In tabel 4.15³⁹ is te zien dat de verschillen in het leerdomein vrienden, vooral komen doordat 'moslims', 'Marokkanen', 'Turken' en 'Surinamers' zich relatief minder vaak zeggen te laten overtuigen door vrienden dan andere groepen.

Tabel 4.15 -Kunnen vrienden je overtuigen, als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).⁴⁰

	n	Percentage gekozen	Percentage niet gekozen	Totaal
Autochtonen	558	48,4%	51,6%	100,0%
Joden	4	25,0%	75,0%	100,0%
Moslims	30	33,3%	66,7%	100,0%
Christenen	129	45,0%	55,0%	100,0%
Marokkanen	46	39,1%	60,9%	100,0%
Turken	26	15,4%	84,6%	100,0%
Surinamers	17	35,3%	64,7%	100,0%
Antillianen	9	44,4%	55,6%	100,0%
Oost-Europeanen	8	75,0%	25,0%	100,0%
Anders	85	44,7%	55,3%	100,0%
Totaal	912	45,5%	54,5%	100,0%

Naast ouders en vrienden laten nog twee andere leerdomeinen significante effecten zien tussen verschillende etnisch-culturele groepen: geestelijken en sportcoaches. Geestelijken laten een significant verschil zien op basis van zelfgekozen etnisch-culturele identiteit op de vraag hoe vaak er

³⁵, $\chi^2(18) = 44,950$, $p < .001$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

³⁶ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

³⁷ $H(9) = 12,442$, $p = .190$

³⁸ $H(9) = 18,148$, $p < .05$

³⁹ $\chi^2(9) = 18,168$, $p < .05$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁴⁰ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

goede raad wordt aangenomen⁴¹. Het is niet heel verrassend dat deze significante verschillen vooral zichtbaar zijn bij jongeren die zichzelf tot de groepen 'moslims' en 'christenen' rekenen en zij relatief vaak goede raad aannemen van geestelijken, zie tabel 4.16⁴². Maar wat vooral opvalt is dat van de jongeren die zichzelf tot de groepen 'Marokkanen' en 'Turken' rekenen nog een veel hoger percentage vaak goede raad aanneemt van een geestelijke.

Tabel 4.16 - Hoe vaak neem je goede raad aan van geestelijken – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).⁴³

	n	Zelden/nooit	Soms	Vaak	Totaal
Autochtonen	558	93,2%	5,4%	1,4%	100,0%
Joden	4	100,0%	0%	0%	100,0%
Moslims	30	40,0%	33,3%	26,7%	100,0%
Christenen	129	57,4%	32,6%	10,1%	100,0%
Marokkanen	46	28,3%	21,7%	50,0%	100,0%
Turken	26	26,9%	26,9%	46,2%	100,0%
Surinamers	17	82,4%	17,6%	0%	100,0%
Antillianen	9	66,7%	22,2%	11,1%	100,0%
Oost-Europeanen	8	75,0%	25,0%	0%	100,0%
Anders	85	81,2%	11,8%	7,1%	100,0%

Bij de vraag naar wie je luistert wanneer diegene zegt dat je iets niet moet doen, laten geestelijken wederom significante verschillen zien⁴⁴. Ook hier komt hetzelfde beeld naar voren. 'Moslims' en 'christenen' luisteren vaker naar een geestelijke als die zegt dat ze iets niet moeten doen, dan 'autochtone' jongeren. Maar 'Marokkanen' en 'Turken' in nog veel grotere percentages, zie tabel 4.17.

Tabel 4.17 - Heb je de laatste tijd naar een geestelijke geluisterd als die zei dat je iets niet moest doen? – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).^{45 46}

	n	Ik heb wel geluisterd	Ik heb een beetje geluisterd	Ik heb niet geluisterd	Dat zeggen ze nooit tegen mij	Niet van toepassing	Totaal
Autochtonen	558	2,0%	3,9%	5,7%	20,4%	67,9%	100,0%
Joden	4	0%	0%	25,0%	0%	75,0%	100,0%
Moslims	30	50,0%	13,3%	0%	10,0%	26,7%	100,0%
Christenen	129	22,5%	16,3%	7,0%	20,2%	34,1%	100,0%
Marokkanen	46	52,2%	10,9%	4,3%	13,0%	19,6%	100,0%
Turken	26	57,7%	30,8%	3,8%	0%	7,7%	100,0%
Surinamers	17	5,9%	5,9%	5,9%	17,6%	64,7%	100,0%
Antillianen	9	22,2%	0%	0%	11,1%	66,7%	100,0%
Oost-Europeanen	8	0%	12,5%	0%	50,0%	37,5%	100,0%
Anders	85	11,8%	8,2%	3,5%	20,0%	56,5%	100,0%

⁴¹ $H(8) = 2565,905$, $p < .001$

⁴² $\chi^2(18) = 335,268$, $p < .001$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁴³ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

⁴⁴ $H(9) = 200,196$, $p < .001$

⁴⁵ $\chi^2(36) = 325,849$, $p < .001$. De χ^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁴⁶ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

Bij de vraag, tenslotte, of een geestelijke je kan overtuigen, als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt laten geestelijken weer een significant effect zien⁴⁷. En ook hier kunnen geestelijken jongeren die zichzelf bestempelen als 'moslim' of 'christen' overtuigen, maar van de categorieën 'Marokkanen en 'Turken' laat ook hier een nog hoger percentage zich door geestelijken overtuigen, zie tabel 4.18⁴⁸.

Tabel 4.18 -Kunnen geestelijken je overtuigen, als je zelf zeker weet dat jij gelijk hebt – naar zelfgekozen etnische identiteit (n=912).⁴⁹

	n	Percentage gekozen	Percentage niet gekozen	Totaal
Autochtonen	558	1,4%	98,6%	100,0%
Joden	4	0%	100,0%	100,0%
Moslims	30	10,0%	90,0%	100,0%
Christenen	129	5,4%	94,6%	100,0%
Marokkanen	46	19,6%	80,4%	100,0%
Turken	26	19,2%	80,8%	100,0%
Surinamers	17	0%	100,0%	100,0%
Antillianen	9	22,2%	77,8%	100,0%
Oost-Europeanen	8	0%	100,0%	100,0%
Anders	85	2,4%	97,6%	100,0%
Totaal	912	3,9%	96,1%	100,0%

Naast ouders, vrienden en geestelijken laten ook (sport)coaches een significant verschil zien tussen verschillende etnisch-culturele groepen bij verschillende vragen. Een echte lijn is er vervolgens echter niet in de uitkomsten te ontdekken.

Er lijkt dus sprake te zijn van een beeld waarbij het belang van de leerdomeinen ouders, vrienden en geestelijken in veel gevallen verschilt tussen de verschillende zelfgekozen etnisch-culturele identiteiten. Voor 'Turkse', 'Marokkaanse'- en 'moslim'-jongeren zijn ouders belangrijker als algemeen leerdomein dan voor 'autochtone' en 'christelijke' jongeren. Andersom zijn voor 'Turkse', 'Marokkaanse'- en 'moslim'-jongeren vrienden onbelangrijker als algemeen leerdomein dan voor 'autochtone' en 'christelijke' jongeren. Voor 'Surinaamse' jongeren zijn ouders én vrienden aanzienlijk minder vaak van belang als algemeen leerdomein. Geestelijken zijn een belangrijk leerdomein voor 'christelijke'- en moslim'-jongeren, maar vooral voor 'Marokkaanse' en 'Turkse' jongeren.

4.2.4 Het effect van doorgebrachte tijd

In de literatuur komt naar voren dat duur en frequentie van associaties in leerdomeinen van belang zijn voor het overnemen van ideeën uit die leerdomeinen (Sutherland, 1966). Ook wordt gesteld dat het belang van verschillende leerdomeinen in internationaal vergelijkend opzicht samen kan hangen met verschillen in de doorgebrachte tijd. Wanneer jongeren in bepaalde culturen veel tijd op straat met vrienden doorbrengen, zou dat betekenen dat voor hen vrienden een belangrijk leerdomein zijn. En andersom, wanneer jongeren veel thuis zijn, zouden ouders een belangrijk leerdomein zijn (Warr, 2002).

Om vast te stellen of dit ook voor de responsgroep van dit onderzoek geldt is er een correlatieanalyse uitgevoerd om te bekijken of er samenhang zichtbaar is tussen de doorgebrachte tijd in een leerdomein en het belang dat aan dat leerdomein wordt gehecht. Wanneer op deze manier gekeken wordt naar de doorgebrachte tijd in het gezin en de antwoorden van respondenten op de vraag van wie er goede raad wordt aangenomen, blijkt zo goed als geen van de antwoordcategorieën te correleren. Alleen de correlatie tussen doorgebrachte tijd in het gezin en

⁴⁷ $H(9) = 68,166$, $p < .001$

⁴⁸ $\chi^2(9) = 69,241$, $p < .001$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁴⁹ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

ouders als categorie waarvan goede raad wordt aangenomen heeft een iets hogere correlatie, maar nog steeds niet heel sterk⁵⁰. Datzelfde beeld komt naar voren bij een correlatie tussen de in het gezin doorgebrachte tijd en de antwoorden op de vraag naar wie wordt geluisterd om iets niet te doen. Ook hier zijn vooral niet-correlerende antwoordcategorieën zichtbaar, waarbij alleen ouders een zeer marginale correlatie laat zien⁵¹. En, tenslotte, weer een zelfde beeld bij de relatie tussen bij het gezin doorgebrachte tijd en antwoorden door wie de respondenten zich laten overtuigen wanneer ze zelf vinden dat ze gelijk hebben. Wederom nauwelijks correlatie, met een heel klein verband tussen bij het gezin doorgebrachte tijd en ouders die kunnen overtuigen van het ongelijk⁵². Wanneer dezelfde toets herhaald wordt en gekeken wordt naar de correlatie tussen de tijd die met vrienden wordt doorgebracht en de antwoordcategorieën bij deze drie zelfde vragen, zien we ook hier vooral geen of lage correlaties. Alleen goede raad aannemen van vrienden en tijd doorbrengen met vrienden correleren enigszins⁵³. Tijd doorbrengen met vrienden en luisteren naar vrienden om iets niet te doen laat nauwelijks een verband zien⁵⁴. En tijd doorbrengen met vrienden en vrienden die kunnen overtuigen als je zelf vindt dat je gelijk hebt, geeft geen verband⁵⁵. Binnen onze responsgroep lijkt dus geen overtuigend verband te bestaan tussen doorgebrachte tijd binnen de twee belangrijkste leerdomeinen, ouders en vrienden, en het belang van die leerdomeinen.

4.3 Deelconclusie algemene leerdomeinen

In het theoretisch kader werd vastgesteld dat uit onderzoek naar leerdomeinen van crimineel en afwijkend gedrag twee inzichten naar voren komen. Ten eerste blijken de belangrijkste leerdomeinen voor het sociaal gedrag van jongeren gevormd worden door ouders en vrienden. Ten tweede blijkt uit diezelfde literatuur dat de onderlinge verhoudingen van het belang van die twee leerdomeinen sterk kunnen verschillen tussen verschillende categorieën van jongeren. Uit de antwoorden van de responsgroep voor dit onderzoek komen dezelfde contouren naar voren, maar met andere details. Ouders en vrienden blijken de twee belangrijkste leerdomeinen van de responsgroep te zijn. Ouders zijn voor de Nederlandse jongeren tussen twaalf en zestien jaar uit de onderzoeksgroep het belangrijkste leerdomein, gevolgd door vrienden. Wanneer er aan deze jongeren gevraagd wordt om één leerdomein te kiezen van wie de belangrijkste zaken worden geleerd geven de jongeren aan dat zij deze zaken leren van ouders (79,6%) op afstand gevolgd door vrienden (13,2%). Het belang van ouders blijkt bovendien niet alleen in algemene zin groot, maar ook op specifieke onderwerpen als school en werk én roken en drinken.

Verschillende categorieën

Wanneer de functie van verschillende leerdomeinen verder wordt bekeken in relatie tot verschillende categorieën jongeren uit de onderzoeksgroep komt een gedifferentieerd beeld naar voren. Een belangrijke categorisering waarvan verwacht mag worden dat er significante verschillen zichtbaar zijn, is leeftijd. Tegengesteld aan die verwachting laten ouders en vrienden echter een vrij stabiel beeld zien tussen de verschillende leeftijdscategorieën (twaalf tot en met zestien jaar) uit de onderzoeksgroep. Bij het belang van ouders als leerdomein zijn er zeer kleine verschillen tussen de verschillende leeftijdscategorieën te zien, maar het leerdomein vrienden laat geen significante verschillen zien tussen verschillende leeftijdscategorieën. Vrienden zijn bij alle leeftijden even belangrijk. Er is echter een uitzondering, namelijk wanneer gevraagd wordt naar de invloed van vrienden op roken en drinken. Daar neemt de invloed van vrienden met het stijgen van de leeftijd duidelijk toe. De invloed van ouders op dit thema neemt met toename van de leeftijd juist af. Ten aanzien van dit sub-thema (roken en drinken) wijken de antwoorden van de responsgroep overigens af van het beeld dat uit ander onderzoek naar voren komt. Ouders zijn voor de jongeren uit de responsgroep veruit de belangrijkste adviseur op zowel korte termijnbeslissingen ten aanzien van

⁵⁰ $r=.235, p<.05$

⁵¹ $r=-.186, p<.05$

⁵² $r=.110, p<.05$

⁵³ $r=.222, p<.05$

⁵⁴ $r=-.106, p<.05$

⁵⁵ $r=.063, p=.058$

roken en drinken, als lange termijn beslissingen als school en werk. Uit de literatuur komt naar voren dat vrienden vaak een dominant leerdoelgebied zijn ten aanzien van korte termijn-beslissingen. Een andere categorisering, waar mogelijke effecten op de belangen van leerdoelgebieden zichtbaar zouden kunnen worden is het opleidingsniveau van de respondenten. Maar binnen onze onderzoeksgroep blijkt daar geen sprake van, het belang van ouders en vrienden als leerdoelgebied laat geen significante verschillen zien tussen opleidingsniveaus. Ouders en vrienden zijn voor alle niveaus even belangrijk, al zijn er niet-significante indicaties dat vrienden iets belangrijker worden bij hogere opleidingsniveaus.

Tenslotte kan er gekeken worden of er significante verschillen bestaan tussen categorieën jongeren, gebaseerd op hun etnisch-culturele identiteit. Om deze identiteit te bepalen is aan de respondenten gevraagd om zichzelf in te delen in een van de aan hen gepresenteerde etnisch-culturele categorieën. Wanneer we deze categorieën met elkaar vergelijken zien we een aantal significante verschillen in het belang van verschillende leerdoelgebieden. Wat daarbij vooral opvalt waren de verschillen tussen jongeren die zich tot de groepen 'moslims', 'Turken' of 'Marokkanen' rekenen. Die gaven in hogere percentages dan 'autochtone' jongeren aan dat ouders een belangrijk leerdoelgebied voor ze zijn. Gespiegeld aan het belang dat 'moslims', 'Turken' en 'Marokkanen' aan ouders als leerdoelgebied hechten, laten deze zelfde groepen het beeld zien dat vrienden minder vaak belangrijk voor ze zijn dan bij 'autochtone' jongeren. 'Surinaamse' jongeren tenslotte, laten een beeld zien waarin ouders en vrienden beide niet erg belangrijk zijn als leerdoelgebied.

Er kan dus gesteld worden dat ouders en vrienden onafhankelijk van leeftijd en opleidingsniveau in grote lijnen een stabiel beeld laten zien. Ouders zijn bij alle leeftijden (tussen twaalf en zestien jaar) en op alle onderwijsniveaus het belangrijkste algemene leerdoelgebied, gevolgd door vrienden. Alleen ten aanzien van adviezen over roken en drinken, typische korte termijn-keuzes, laat de analyse zien dat vrienden met toenemende leeftijd belangrijker worden als leerdoelgebied en ouders minder belangrijk.

Geestelijken en docenten

Naast ouders en vrienden zijn er nog twee leerdoelgebieden die verschillen laten zien tussen verschillende categorieën jongeren. Geestelijken laten, niet heel verrassend, een significant verschil zien tussen jongeren die zichzelf als 'moslim' of 'christen' betitelen en andere jongeren. Wat wel opvallend is dat de jongeren die zichzelf tot de groepen 'Marokkanen' en 'Turken' rekenen in nog hogere percentages dan jongeren uit deze religieuze categorieën aangeven dat geestelijken voor hen een belangrijk leerdoelgebied zijn.

Het lijkt er dus op dat jongeren met een islamitische achtergrond (er van uit gaande dat de jongeren die zichzelf als 'Marokkaan' of 'Turk' bestempelen in veel gevallen een islamitische achtergrond hebben) vaker gebruik maken van leerdoelgebieden die als klassieke autoriteiten binnen de opvoeding zijn op te vatten, ouders en geestelijken.

Tenslotte blijken, naast ouders, vrienden en geestelijken, in specifieke categorieën ook docenten een belangrijk leerdoelgebied te kunnen zijn. Van docenten wordt vaak veel verwacht op het gebied van het aanleren van gedrag van jongeren. Uit de door onze respondenten aangeleverde antwoorden blijkt dat die invloed van docenten op hun gedrag er ook wel is, maar vooral aan het begin van de middelbare schooltijd. Vanaf veertien jaar neemt het belang van docenten als raadgever voor keuzes in gedrag zeer snel af. Daardoor kan de vraag hardop gesteld worden of docenten na het dertiende jaar nog wel het geëigende domein zijn voor het aanleren van gewenst gedrag. Een rol die docenten in veel gevallen vanuit de maatschappij wel wordt toegedicht.

Doorgebrachte tijd

Uit de literatuur blijkt dat er reden is om een mogelijke samenhang te verwachten tussen het belang van een leerdoelgebied en de duur en frequentie van aanwezigheid binnen dat leerdoelgebied. Die samenhang komt echter niet naar voren uit de antwoorden van onze onderzoeksgroep. De doorgebrachte tijd in het gezin vertoont geen samenhang met het belang van ouders als leerdoelgebied. De doorgebrachte tijd met vrienden laat evenmin een verband met het belang van vrienden als leerdoelgebied zien.

Hoofdstuk 5 – Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen

Nu er het één en ander is vastgesteld ten aanzien van het belang van verschillende algemene leerdomeinen voor Nederlandse adolescenten, zal er in deze paragraaf gekeken worden welke leerdomeinen van belang zijn voor negatieve en positieve ideeën over verschillende etnische groepen. Doel daarvan is om inzicht te krijgen in de verschillende leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen in de samenleving. Daarbij moet worden aangetekend dat volgens de besproken literatuur veel stereotype beelden ten aanzien van andere etnische groepen al op jongere leeftijd tot stand zijn gekomen. Het doel van deze analyse is dan ook niet om te onderzoeken wat de invloed van leerdomeinen is op het ontstaan van deze stereotypingen, maar om te onderzoeken binnen welke domeinen dergelijke stereotypen een positieve of negatieve betekenis krijgen.

Er zal achtereenvolgens aandacht besteed worden aan de vraag welke etnische groepen object zijn van negatieve ideeën en in welke leerdomeinen ideeën over etnisch-culturele groepen worden opgedaan en gedeeld. Naar aanleiding van de uitkomsten in het vorige hoofdstuk zal daarbij vooral gekeken worden naar de rol van ouders en van vrienden. Vervolgens zal er gekeken worden of er ten aanzien van deze leerdomeinen verschillen bestaan tussen verschillende categorieën adolescenten, ingedeeld op basis van leeftijd, opleidingsniveau, etnisch-culturele identiteit en op basis van de etnisch-culturele groep die als meest negatief is aangemerkt. Tenslotte zal er ook gekeken worden naar de intensiviteit waarmee negatieve ideeën binnen leerdomeinen worden besproken. Om daarna tot enkele concluderende opmerkingen te komen.

5.1 Objecten van ideeën over etniciteit

In deze paragraaf wordt gekeken hoe groot de groepen respondenten zijn die – wanneer hen daarnaar gevraagd wordt - negatief denken over bepaalde etnische groepen. Wanneer aan de jongeren uit de onderzoeksgroep gevraagd wordt over welke etnische groep zij het meest negatief denken geeft bijna de helft (48,9%) immers aan dat zij over geen enkele etnische groep negatief denken. Ook in de vrije antwoordopties werd daar regelmatig aan gerefereerd: 'Ligt aan de persoon niet aan de afkomst', 'Sommige mensen maar dat betekent niet dat iedereen verkeerd is', 'Het maakt niet uit waar je vandaan komt of wat je huidskleur is, iedereen is mens en iedereen verdient respect.' Dat komt overeen met ander onderzoek naar de prevalentie van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Coenders et al. (2015) stellen bijvoorbeeld dat in de periode 2011-2012 het percentage van de Nederlandse bevolking met een negatieve houding tegenover minderheden 50% was.

Van de respondenten die wel aangeven negatief over een etnisch-culturele groep te denken, zegt 23,2% het meest negatief te denken over Marokkanen, gevolgd door respondenten die negatief zeggen te denken over respectievelijk moslims (13,4%), Turken (4,8%) en Joden (3,1%), zie tabel 5.1.

Tabel 5.1 Over welke groep denken jongeren het meest negatief? (n=912)

	n	Percentage
autochtone Nederlanders	11	1,2%
Moslims	122	13,4%
Christenen	4	0,4%
Joden	28	3,1%
Marokkanen	212	23,2%
Turken	44	4,8%
Surinamers	4	0,4%
Antillianen	11	1,2%
Oost-Europeanen	12	1,3%
Anders, namelijk:	18	2,0%
Geen enkele groep	446	48,9%

Totaal	912	100,0%
--------	-----	--------

Wanneer de vraag op een iets andere manier gesteld wordt, namelijk met welke groep een respondent nooit of liever niet om zou willen gaan wordt dit beeld grotendeels bevestigd. De grootste groep van deze jongeren (31%) geeft wederom aan (via de optie 'anders, namelijk...') de omgang met anderen niet te willen baseren op etniciteit. Daarnaast springen Marokkanen (26,2%) en moslims (15,5%) er uit als groepen waarmee de respondenten liever niet omgaan, zie tabel 5.2.

Tabel 5.2 Met wie (welke groep) zou jij nooit of liever niet mee omgaan (iets leuks doen, chillen, etc.)? (n=728)

	n	Percentage
Autochtone Nederlanders	21	2,9%
Moslims	113	15,5%
Christenen	7	1,0%
Joden	45	6,2%
Marokkanen	191	26,2%
Turken	42	5,8%
Surinamers	9	1,2%
Antillianen	19	2,6%
Oost-Europeaanen	55	7,6%
Anders, namelijk: ⁵⁶	226	31,0%
Totaal	728	100,0%

Het is op basis van de literatuur (zie bijvoorbeeld Wolf et al., 2013 en Bouma & Ruig, 2015) aannemelijk dat de negatieve gedachten over bepaalde bevolkingsgroepen niet gelijk verdeeld zijn over verschillende groepen jongeren. Zo zien we bijvoorbeeld dat jongeren van verschillende etnisch-culturele achtergronden verschillend denken over verschillende bevolkingsgroepen. De jongeren denken (bijna vanzelfsprekend) vaak positiever over de groep waar zij zichzelf ook toe rekenen. Maar daarnaast zijn er ook andere verschillen te zien. Zo gedragen autochtone scholieren zich vaker negatief tegenover moslims (Bouma et al., 2015) en vertonen Marokkaanse scholieren relatief vaker negatief gedrag ten opzichte van Joden (Wolf et al., 2013). Om te bekijken of dat beeld van jongeren die zichzelf tot verschillende etnisch-culturele identiteiten rekenen, verschillend denken over andere etnische groepen ook wordt bevestigd binnen onze onderzoeksgroep, kruisen we de groep waar de jongeren zichzelf toe rekenen met de groep waar zij het meest negatief over denken, zie tabel 5.3⁵⁷. Daarin worden de hierboven geschetste beelden bevestigd. Duidelijk is dat de jongeren in grote getale inderdaad de eigen groep niet als negatief zien en dat jongeren die zichzelf als 'Marokkaan' of 'Turk' betitelen de groep 'moslims' minder vaak als negatiefste groep betitelen. Wat verder opvalt is het relatief hoge percentage jongeren dat zichzelf als 'moslim', 'Marokkaan' of 'Turk' benoemt en 'Joden' als negatiefste groep betitelt, allemaal tussen de twintig en de dertig procent. De groepen die zichzelf tot de autochtone Nederlanders of christenen rekenen noemen Joden zo goed als nooit als negatiefste groep, maar noemen vooral Marokkanen (rond de vijfentwintig procent en moslims (rond de vijftien procent) als meest negatieve groep.

⁵⁶ Het overgrote deel gaf binnen deze mogelijkheid aan geen keuze te willen maken ('maakt mij niks uit', 'geen voorkeur', 'ik ben geen racist'). Daarnaast werd er enkele tientallen keren gemeld dat men niet met mensen om wil gaan vanwege bepaalde kenmerken die los staan van de etnisch-culturele achtergrond ('niet aardig', 'crimineel'). Tenslotte werden er nog door een enkeling groepen genoemd die niet in de lijst voorkwamen (Atheïsten, Duitsers, racisten, extremisten, terroristen, Irakezen, Spanjaarden en zionisten, allen één keer).

⁵⁷ $X^2(90) = 346,788$, $p < .001$. De X^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

Tabel 5.3 Over welke groep denk je het meest negatief? Naar 'eigen groep' (n=912)⁵⁸

Negatieve groep → Eigen Groep ↓	n	autochtone	Moslims	Christenen	Joden	Marokkanen	Turken	Surinamers	Antillianen	Oost-Europeanen	Anders	Geen	Totaal
Autochtonen	558	0,9 %	15,4 %	0%	0,4 %	26,2 %	5,0 %	0,4 %	0,9 %	0,9 %	1,8 %	48,2 %	100 %
Joden	4	0%	0%	0%	0%	0%	25,0 %	0%	0%	0%	0%	75,0 %	100 %
Moslims	30	0%	0%	0%	20,0 %	10,0 %	0%	0%	0%	0%	0%	70,0 %	100 %
Christenen	129	0,8 %	16,3 %	0,8 %	0%	21,7 %	7,0 %	0%	0,8 %	2,3 %	3,9 %	46,5 %	100 %
Marokkanen	46	6,5 %	6,5 %	0%	28,3 %	4,3 %	0%	0%	4,3 %	2,2 %	2,2 %	45,7 %	100 %
Turken	26		7,7 %	3,8 %	23,1 %	7,7 %	0%	0%	0%	0%	0%	57,7 %	100 %
Surinamers	17	0%	11,8 %	5,9 %	0%	11,8 %	0%	11,8 %	11,8 %	5,9 %	0%	41,2 %	100 %
Antillianen	9	0%	33,3 %	0%	0%	22,2 %	11,1 %	0%	0%	0%	0%	33,3 %	100 %
Oost-Europeanen	8	0%	0%	0%	0%	37,5 %	0%	0%	0%	0%	0%	62,5 %	100 %
Anders	85	2,4 %	5,9 %	1,2 %	1,2 %	28,2 %	5,9 %	0%	1,2 %	2,4 %	2,4 %	49,4 %	100 %
Totaal	912	1,2 %	13,4 %	0,4 %	3,1 %	23,2 %	4,8 %	0,4 %	1,2 %	1,3 %	2,0 %	48,9 %	100 %

Wanneer er gevraagd wordt over welke groep men het meest positief denkt, blijkt het vooral interessant wanneer die uitkomsten gerelateerd worden aan de 'eigen groep', de groep waar de jongeren zichzelf toe rekenen, zie tabel 5.4⁵⁹. Wat er ten eerste opvalt is dat een grote groep jongeren ook hier geen keuze wil maken en 'geen enkele groep' als optie kiest, gemiddeld 33,1%. Voor jongeren die zichzelf tot de groep 'Turken' rekenen geldt dat echter in aanzienlijke mindere mate. Van hen kiest maar 7,7% voor 'geen enkele groep'. Wat daarnaast, niet heel verrassend, opvalt is dat de eigen groep in veel gevallen als meest positief wordt gezien. Al scoren 'autochtone Nederlanders' ook opvallend goed bij jongeren die zichzelf tot de groep 'Marokkanen' rekenen. Wat verder opvalt is dat jongeren die zichzelf 'Turk' of 'Marokkaan' noemen in veel grotere getale positiever denken over 'moslims' (respectievelijk 63,6% en 48,1%) dan over de eigen groep 'Turken' of 'Marokkanen', zie tabel 5.4.

Tabel 5.4 Over welke groep denk je het meest positief? Naar 'eigen groep' (n=912)⁶⁰

⁵⁸ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

⁵⁹ $\chi^2(90) = 869,052$, $p < .001$. De χ^2 -toets was echter niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁶⁰ Sommige percentages zijn van beperkte waarde in verband met lage n: Joden (n=4), Antillianen (n=9), Oost-Europeanen (n=8).

Positieve groep → Eigen Groep ↓	n	autochtonen	Joden	Moslims	Christenen	Marokkanen	Turken	Surinamers	Antillianen	Oost-Europeaanen	Ander s	Geen	Totaal
Autochtonen	558	53,0 %	1,5 %	0%	4,4%	0,6%	0,6 %	3,6%	2,7 %	0,2%	0,8 %	32,8%	100 %
Joden	4	0%	25,0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	50,0%	25,0%	100 %
Moslims	30	10,3 %	0%	41,4%	0%	3,4%	6,9 %	3,4%	3,4 %	0%	3,4 %	27,6%	100 %
Christenen	129	19,0 %	0%	1,6 %	39,7 %	0,8%	0%	1,6%	0%	0,8%	3,2 %	33,3%	100 %
Marokkanen	46	13,3 %	0%	51,1%	0%	13,3 %	0%	0%	2,2 %	0%	2,2 %	17,8%	100 %
Turken	26	3,8%	0%	73,1%	0%	3,8%	7,7 %	0%	0%	0%	3,8 %	7,7 %	100 %
Surinamers	17	11,8 %	0%	0%	0%	5,9%	0%	29,4 %	5,9 %	0%	0%	47,1%	100 %
Antillianen	9	55,6 %	0%	0%	11,1 %	0%	0%	0%	22,2 %	0%	0%	11,1%	100 %
Oost-Europeaanen	8	14,3 %	0%	28,6%	28,6 %	0%	0%	0%	0%	0%	0%	28,6%	100 %
Anders	85	12,7 %	1,3 %	5,1 %	8,9%	3,8%	0%	1,3%	0%	2,5%	10,1%	54,4%	100 %
Totaal	912	38,2 %	1,1 %	7,1 %	9,5%	1,8%	0,8 %	3,2%	2,2 %	0,5%	2,4 %	33,1%	100 %

Samengevat is vast te stellen dat de respondentengroep in grote lijnen eerder onderzoek naar negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen bevestigt. Ongeveer de helft van de respondenten onthoudt zich van het kiezen van een negatieve etnisch-culturele groep. Daarnaast zijn moslims, Marokkanen en Turken veelgenoemde negatieve etnisch-culturele groepen, vooral onder autochtone en christelijke jongeren. Jongeren die zichzelf als 'moslim', 'Marokkaan' of 'Turk' betitelen kiezen in aanzienlijk hogere percentages voor Joden als negatiefste groep.

5.2 Binnen welke leerdomeinen wordt er geleerd over etnisch-culturele groepen?

Om inzicht te krijgen welke leerdomeinen er in beeld komen ten aanzien van de negatieve ideeën over deze verschillende etnisch-culturele groepen zijn er diverse vragen gesteld aan de jongeren in de responsgroep. Om te beginnen is de rechtstreekse vraag gesteld waar ideeën vandaan komen over de door hen als meeste negatieve groep betitelde groep, zie tabel 5.5. Daar zijn, behalve dat er diverse leerdomeinen uit dit onderzoek als antwoordopties zijn opgenomen, nog twee extra antwoordopties toegevoegd. Het gaat bij deze extra opties niet om leerdomeinen, maar om andere mogelijke inspiratiebronnen voor ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen, namelijk eigen ervaringen en internet. De eigen ervaring met andere etnisch-culturele groepen is bevraagd door middel van de antwoordoptie 'ik heb problemen gehad met mensen uit die groep' te geven. Achterliggende gedachte achter deze aanvullende vragen is om te kijken of deze twee bronnen van invloed zijn op de ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen om op deze manier de invloed van de verschillende leerdomeinen in perspectief te plaatsen.

Tabel 5.5 Waar komen gevoelens over de meest negatieve groep vandaan? (n=470⁶¹)

Ik lees op internet slechte dingen over ze	39,4%
Ik heb problemen gehad met mensen uit die groep	29,1%
Ik hoor van vrienden slechte dingen over ze	19,4%
Ik hoor van familie slechte dingen over ze	17,2%
Andere reden, namelijk:	13,0%
Geen reden	10,2%
Weet ik niet - wil ik niet zeggen	11,1%

Opvallend aan de antwoorden is het hoge aantal respondenten dat aangeeft dat negatieve gevoelens over etnisch-culturele groepen worden gevoed door informatie van het internet (39,4%). Ook het percentage jongeren dat stelt dat die negatieve gevoelens het gevolg zijn van eigen ervaringen (29,1%) is hoog in verhouding tot de percentages jongeren die familie en vrienden als bron noemen. Die houden elkaar ongeveer in evenwicht met respectievelijk 17,2% en 19,4% van de respondenten.

Daarbij moet worden aangetekend dat onder de antwoordoptie 'andere reden, namelijk...' nog een paar niet expliciet bevraagde antwoordcategorieën zitten verborgen. Ongeveer 10% van de respondenten verwees in het vrije veld naar specifiek gedrag, vaak crimineel gedrag, van een groep, maar bleef in de meeste gevallen onduidelijk over de herkomst van die informatie (waar het bij deze vraag nu juist om te doen was). Er kan dus op basis van de antwoorden van deze tien procent van de respondenten niet vastgesteld worden of het gaat om eigen ervaringen of kennis die van anderen is verkregen. Ongeveer 4% van de jongeren gaf in het open antwoordveld aan dat de informatie van televisie, en dan vooral van het nieuws en het programma 'Opsporing Verzocht', hun negatieve beeld van een bepaalde groep had bepaald.

In de antwoorden op deze vraag lijkt de invloed van andere bronnen buiten de klassieke leerdomeinen zichtbaar te worden waar binnen het theoretisch kader al op werd gewezen (zie paragraaf 2.2.1). We zien hier zowel de invloed van nieuwe media in de vorm van internet terugkomen, als de rol van televisie. Tukachinsky et al (2015) wezen al op de impact op meerderheidsstandpunten van de manier waarop etnisch-culturele minderheden in de media worden afgebeeld. Behm-Morawitz et al.(2013, p. 253) wezen daarbij specifiek op de negatieve effecten op beelden van etnisch-culturele groepen, wanneer zij in nieuwsuitzendingen bovenmatig als dader en zelden als slachtoffer worden gepresenteerd. Dat is een belangwekkende context voor de jongeren die aangaven dat het nieuws en het programma 'Opsporing Verzocht' hun beelden van een specifieke etnisch-culturele groep hadden bepaald.

Er kan verondersteld worden dat de herkomst van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen verschillend is voor verschillende categorieën respondenten. Om te beginnen is het goed mogelijk dat de herkomst van negatieve ideeën verschilt wanneer die gerelateerd wordt aan de groep die het object is van die negatieve ideeën. Om een voorbeeld te geven: de kans dat negatieve persoonlijke ervaringen met Joden de reden zijn om negatief over Joden te denken is naar verwachting beperkt, omdat het aantal Joden in Nederland beperkt is.

Statistische analyse van de antwoorden laat zien dat verschillende leerdomeinen significante verschillen laten zien naar de groepen die als negatiefst worden benoemd: eigen ervaring ('Ik heb problemen gehad met mensen uit die groep')⁶², internet ('Ik lees op internet slechte dingen over ze'⁶³) en 'andere reden'⁶⁴. Opvallend is echter vooral dat leerdomeinen familie ('ik hoor van familie slechte dingen over ze') en vrienden ('Ik hoor van vrienden slechte dingen over ze') niet significant verschillen per negatiefste groep. Deze leerdomeinen zijn dus stabiel bij alle objecten van negatieve ideeën. In tabel 5.6 wordt gekeken waar die significante verschillen in leerdomeinen tussen deze negatieve groepen uit bestaan. Ten eerste valt op dat jongeren die Marokkanen of Turken als

⁶¹ Deze vraag is alleen gesteld aan de 470 respondenten die een 'negatiefste' groep hadden aangegeven. Er waren meerder antwoorden mogelijk, dus telt niet op tot 100%.

⁶² $H(10)=27,186, p<.005$

⁶³ $H(10)=25,894, p<.005$

⁶⁴ $H(10)=28,831, p<.005$

negatiefste groep benoemen vaker dan gemiddeld zeggen dat zij dat doen op basis van eigen negatieve ervaringen⁶⁵. Bij jongeren die Joden als negatiefste groep hebben aangeduid komt dit echter bijna nooit uit eigen ervaring (zoals verwacht), slechts één respondent gaf dat aan. Bij de groep die Joden als negatiefste groep aangeeft (n=28) valt het verder op dat het internet voor deze groep het door de meeste jongeren genoemde leerdomein is. Jongeren die moslims als negatiefste groep aanduiden, geven ook aan dat zij dat bovengemiddeld vaak doen op basis van informatie van internet, maar daarnaast stellen zij dat er ook sprake is van invloed van alle andere bevroegde leerdomeinen.

Tabel 5.6 Waar komen gevoelens over de meest negatieve groep vandaan? Naar negatiefste groep. (n=466)⁶⁶

	n	Ik heb problemen gehad met mensen uit die groep ⁶⁷	Ik hoor van familie slechte dingen over ze ⁶⁸	Ik hoor van vrienden slechte dingen over ze ⁶⁹	Ik lees op internet slechte dingen over ze ⁷⁰	Andere reden, namelijk ⁷¹	Geen Reden ⁷²
autochtone Nederlanders	11	9,1%	0%	0%	9,1%	45,5%	27,3%
Moslims	122	28,1%	16,5%	24,0%	51,2%	15,7%	6,6%
Christenen	4	50,0%	0%	0%	50,0%	0%	25,0%
Joden	28	3,6%	3,6%	3,6%	42,9%	28,6%	7,1%
Marokkanen	212	36,2%	18,6%	21,0%	37,6%	6,7%	8,1%
Turken	44	38,6%	15,9%	18,2%	29,5%	11,4%	13,6%
Surinamers	4	0%	25,0%	0%	0%	25,0%	50,0%
Antillianen	11	18,2%	36,4%	36,4%	27,3%	27,3%	18,2%
Oost-Europeanen	12	8,3%	25,0%	8,3%	25,0%	16,7%	33,3%
Anders, namelijk:	18	11,8%	35,3%	23,5%	58,8%	11,8%	5,9%
Totaal	466	29,1%	17,2%	19,4%	39,4%	13,0%	10,2%

Op eenzelfde manier kan worden gekeken naar de invloed van deze leerdomeinen in relatie tot de etnisch-culturele groep waartoe jongeren zichzelf rekenen, zie tabel 5.7. De percentages in deze tabel blijken geen significant onderscheid te laten zien tussen verschillende zelfgekozen etnische

⁶⁵ Bij christenen als negatiefste groep ook, maar met n=4 is dat percentage niet overtuigend.

⁶⁶ Per kolom is per groep respondenten die voor een negatiefste groep had gekozen, het percentage weergegeven dat koos voor een optie waar hun negatieve gevoelens vandaan kwamen. Meerdere opties waren mogelijk, het telt dus niet op tot 100%.

⁶⁷ $X^2(10) = 27,244$, $p < .005$. De X^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁶⁸ De resultaten uit deze tabel zijn niet significant: $X^2(10) = 16,199$, $p = .094$. De X^2 -toets was daarnaast niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁶⁹ De resultaten uit deze tabel zijn niet significant: $X^2(10) = 16,138$, $p = .096$. De X^2 -toets was daarnaast niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁷⁰ $X^2(10) = 25,950$, $p < .005$. De X^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁷¹ $X^2(10) = 28,893$, $p < .005$. De X^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁷² $X^2(10) = 24,952$, $p = .005$. De X^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

categorieën van de respondenten. Het lijkt dus dat etnisch-culturele achtergrond van de respondenten in algemene zin geen aanleiding is om meer of minder gebruik te maken van bepaalde leerdomeinen voor negatieve ideeën over verschillende etnische groepen.

Tabel 5.7 Waar komen gevoelens over de meest negatieve groep vandaan? Naar 'eigen' groep. (n=470)^{73, 74}

	n	Ik heb problemen gehad met mensen uit die groep ⁷⁵	Ik hoor van familie slechte dingen over ze ⁷⁶	Ik hoor van vrienden slechte dingen over ze ⁷⁷	Ik lees op internet slechte dingen over ze ⁷⁸	Andere reden, namelijk ⁷⁹	Geen Reden ⁸⁰
Autochtoon	292	31,8%	17,1%	22,9%	41,1%	10,6%	8,2%
Joods	1	0%	0%	0%	0%	100,0%	0%
Moslim	10	20,0%	10,0%	20,0%	50,0%	20,0%	10,0%
Christen	70	25,7%	17,1%	15,7%	42,9%	11,4%	17,1%
Marokkaan	24	12,5%	4,2%	8,3%	41,7%	25,0%	8,3%
Turk	11	0%	9,1%	0%	45,5%	27,3%	9,1%
Surinaams	11	27,3%	27,3%	0%	9,1%	36,4%	18,2%
Antilliaan	6	50,0%	16,7%	33,3%	16,7%	16,7%	0%
O-Europ.	3	33,3%	33,3%	33,3%	66,7%	0%	0%
Anders, nl	42	33,3%	26,2%	14,3%	26,2%	11,9%	14,3%
Totaal	470	29,1%	17,2%	19,4%	39,4%	13,0%	10,2%

Verdere testen laten zien dat er bij opleidingsniveau en leeftijd nauwelijks significante verschillen zijn ten aanzien van leerdomeinen ten aanzien van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. De invloeden van deze leerdomeinen zijn dus voor alle opleidingsniveaus en alle leeftijden ongeveer gelijk.

We kunnen vervolgens wat verder verdiepen naar de twee belangrijke leerdomeinen uit het vorige hoofdstuk, ouders en vrienden. Om te beginnen met de vraag in welke mate de respondenten belang hechten aan de mening van ouders en vrienden over de meest negatieve groep. Uit de antwoorden op die vraag wordt duidelijk dat er door meer jongeren een beetje of veel belang wordt gehecht aan de mening van ouders. De mening van vrienden over de negatiefste groep wordt door aanzienlijk minder respondenten belangrijk gevonden. Vrienden scoren gemiddeld een 2,37 en

⁷³ Deze vraag is alleen gesteld aan de 470 respondenten die een 'negatiefste' groep hadden aangegeven.

⁷⁴ Per kolom is per groep respondenten die voor een negatiefste groep had gekozen, het percentage weergegeven dat koos voor een optie waar hun negatieve gevoelens vandaan kwamen. Meerdere opties waren mogelijk, de rijen tellen dus niet op tot 100%.

⁷⁵ $\chi^2(9) = 11,658$, $p = .233$. De verschillen zijn niet significant. Verder is de χ^2 -toets niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

⁷⁶ $\chi^2(9) = 7,648$, $p = .570$. De verschillen zijn niet significant. Verder is de χ^2 -toets niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

⁷⁷ $\chi^2(9) = 12,211$, $p = .202$. De verschillen zijn niet significant. Verder is de χ^2 -toets niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

⁷⁸ $\chi^2(9) = 11,582$, $p = .238$. De verschillen zijn niet significant. Verder is de χ^2 -toets niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

⁷⁹ $\chi^2(9) = 19,683$, $p < .05$. De χ^2 -toets was niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren. . Daardoor is deze tabel slechts indicatief.

⁸⁰ $\chi^2(9) = 7,699$, $p = .565$. De verschillen zijn niet significant. Verder is de χ^2 -toets niet betrouwbaar, omdat er teveel lege velden waren.

ouders 2,21 (score: 1= heel belangrijk, 2=beetje belangrijk, 3=onbelangrijk). In een percentagetabel ziet dat er uit als in tabel 5.8.

Tabel 5.8 Belang van de mening van ouders en vrienden ten aanzien van de 'meest negatieve groep' (n=470)

	Ouders	Vrienden
Ja, heel belangrijk	14,7%	9,8%
Een beetje belangrijk	49,6%	43,8%
Nee, onbelangrijk	35,7%	46,4%
Totaal	100,0%	100,0%

Vervolgens kan onderzocht worden of het belang van de mening van ouders en van vrienden verschilt op basis van de etnisch-culturele groep waar jongeren zichzelf toe rekenen. Het belang van de mening van ouders vertoont inderdaad significante verschillen⁸¹.

Wanneer we de gemiddelde scores van deze vraag bekijken (tabel 5.9), zien we dat vooral respondenten die zichzelf tot 'Marokkaan' of 'Turk' rekenen meer belang aan de mening van ouders hechten dan andere groepen jongeren. In het hoofdstuk over algemene leerdomeinen zagen we ook al dat binnen deze groepen meer belang aan de mening van ouders wordt gehecht.

Tabel 5.9 - Gemiddelde score op de vraag 'Vind je de mening van je ouder(s) over negatiefste groep belangrijk? (score: 1= heel belangrijk, 2=beetje belangrijk, 3=onbelangrijk). Naar etnisch-culturele identiteit (n=470).

	N	Gemiddelde score
Autochtoon	292	2,24
Joods	1	2,00
Moslim	10	2,10
Christen	70	2,17
Marokkaan	24	1,79
Turk	11	1,82
Surinaams	11	2,36
Antilliaan	6	2,33
O-Europeaan	3	2,33
Anders, nl	42	2,36
Totaal	470	2,21

Het belang van de mening van vrienden vertoont geen significante verschillen tussen groepen met verschillende etnisch-culturele identiteiten⁸².

Wanneer er gecategoriseerd wordt naar wat jongeren als negatiefste groep aangaven, kan er ook gekeken worden naar het belang dat zij gemiddeld hechten aan de mening van ouders en vrienden over die negatiefste groep. Bij het belang van ouders levert dat geen significante verschillen op en bij vrienden ook niet⁸³. Tenslotte is er ook geen significant leeftijdseffect zichtbaar bij het belang dat er wordt gehecht aan de mening van ouders⁸⁴ en vrienden⁸⁵ over de meest negatieve groep.

Opvallend in deze paragraaf zijn, samenvattend, de aanzienlijke percentages respondenten die zeggen dat zij hun negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen baseren op informatie van het internet en op eigen negatieve ervaringen. Beide bronnen worden door grotere aantallen jongeren genoemd dan de in dit onderzoek onderzochte klassieke leerdomeinen. Nader bekeken blijken

⁸¹ $F(9,460) = 7,785, p < .05$

⁸² $F(9,460) = 2,246, p = .816$

⁸³ $F(10,459) = 8,303, p = .053$

⁸⁴ $F(4,465) = 0,523, p = .890$

⁸⁵ $F(4,465) = 0,654, p = .823$

jongeren die Marokkanen of Turken als negatiefste groep noemen, vaker te zeggen dat zij dit doen op basis van eigen negatieve ervaringen en dat jongeren die Joden noemen als negatiefste groep bijna allemaal stellen dat hun inspiratiebron daarvoor internet is. Andere categorisering (op leeftijd, opleidingsniveau of etnisch-culturele identiteit) laten geen opvallende verschillen zien ten aanzien van bronnen of leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Van de twee belangrijkste leerdomeinen, ouders en vrienden, blijken de respondenten de mening van ouders veel belangrijker te vinden, ongeacht leeftijd of opleidingsniveau. Gekeken naar etnisch-culturele identiteit van jongeren zien we hetzelfde beeld als bij algemene leerdomeinen, namelijk dat jongeren die zichzelf 'Turk' of 'Marokkaan' noemen ouders nog belangrijker vinden dan andere groepen jongeren.

5.2.1 In hoeverre worden er ideeën binnen de leerdomeinen gedeeld?

In deze paragraaf worden de denkbeelden van de bevroegde jongeren vergeleken met ideeën die leven bij hun ouders en vrienden. Zo wordt er gekeken of de respondenten denken dat hun ouders en vrienden dezelfde of andere denkbeelden hebben over groepen waar zijzelf negatief over denken.

Om te beginnen wordt gekeken hoe ouders en vrienden volgens de respondenten over de als meest negatieve bestempelde groepen denken, zie tabel 5.10. Daaruit blijkt dat jongeren gemiddeld denken dat hun ouders iets positiever dan zij zelf denken over de negatiefste groep (gemiddelde=1,93; score: 1=positiever dan ik, 2= hetzelfde als ik, 3=negatiever dan ik). Tegelijkertijd stellen zij in meerderheid dat hun beste vrienden vrijwel hetzelfde denken als zijzelf over de negatiefste groep (gemiddelde=2,02). Verder valt op dat een grote groep jongeren aangeeft dat zij niet weten hoe vrienden en ouders over de negatiefste groep denken.

Tabel 5.10- Hoe wordt er binnen leerdomeinen gedacht over de meest negatieve groep?

	Positiever dan ik	Hetzelfde als ik	Negatiever dan ik	Weet ik niet	Totaal
Ouders	16,4%	39,1%	11,7%	32,8%	100,0%
Vrienden	4,7%	54,3%	10,2%	30,9%	100,0%

Ook hier kunnen we weer verder uitspitten of er tussen categorieën jongeren verschillen bestaan bij het beantwoorden van deze vragen. Dat levert echter geen significante verschillen op bij categorisering naar eigen etnisch-culturele groep, naar de meest negatieve etnisch-culturele groep en naar opleidingsniveau.

Wanneer deze uitkomsten afgezet worden tegen de leeftijd van de respondenten verschilt de mening van ouders over de negatiefste groep niet significant tussen de leeftijden⁸⁶. De mening van ouders wordt in alle leeftijdscategorieën consequent als iets positiever geschat dan de eigen mening van de respondenten (gemiddelde=1,93; score: 1=positiever dan ik, 2= hetzelfde als ik, 3=negatiever dan ik). Wat de mening van vrienden betreft is wel een significant leeftijdseffect zichtbaar ten aanzien van zowel de negatiefste groep⁸⁷. De belangrijkste zichtbare verschillen tussen de leeftijdsgroepen betreffen de kennis over de meningen van vrienden, 12- en 13-jarigen zeggen beduidend vaker dat zij niet weten hoe hun vrienden over de negatiefste groep denken dan 14-, 15- en 16-jarigen.

Wat, samenvattend, vooral opvalt in deze paragraaf is dat de respondenten denken dat hun ouders over de meest negatieve etnisch-culturele groep positiever denken dan zijzelf, terwijl ze van hun vrienden veronderstellen dat zij hetzelfde denken als zijzelf over de meest negatieve etnisch-culturele groep.

5.2.2 Wat wordt er gedeeld?

Na het inzicht verkregen te hebben hoe de respondenten denken dat ouders en door vrienden over verschillende etnisch-culturele groepen denken, is het ook van belang te weten op welke manier er tussen respondenten, hun ouders en vrienden over de meest negatieve groep wordt gepraat. Gaat

⁸⁶ $F(4,465) = 1,577, p = .179$

⁸⁷ $F(4,465) = 2,544, p < .05$

dat om schertsende, niet serieuze opmerkingen? Of wordt er meer serieus, duidend over die groepen gesproken? Of zelfs ondernemend, door over mogelijke acties tegen een groep te praten? Een volgende vraag is daarom over welke onderwerpen er met ouders en vrienden gepraat wordt in relatie tot de meest negatieve groep, zie tabel 5.15. We zien twee opmerkelijke verschillen in de onderwerpen die met ouders en met vrienden over de negatiefste groep worden besproken. Ten eerste geeft een groter deel van de respondenten aan dat er met vrienden meer in niet-serieuze termen (grappen, opmerkingen of scheldwoorden) over de negatiefste groep wordt gepraat dan er met ouders op die manier wordt gepraat. Ten tweede wordt er met ouders door meer respondenten juist over serieuze onderwerpen (problemen die er in Nederland of problemen die in de hele wereld worden veroorzaakt) gepraat dan met hun vrienden. Dat zijn tegelijkertijd ook de gespreksonderwerpen die het vaakst zijn aangegeven door de respondenten. Problemen die de negatiefste groep voor de respondenten zelf veroorzaakt of het actie ondernemen tegen die groep zijn aanzienlijk minder vaak onderwerp van gesprek.

Tabel 5.15 - Over welke onderwerpen wordt er gepraat als je over de negatiefste groep praat?⁸⁸

	Met ouders	Met beste vrienden
grappen, opmerkingen of scheldwoorden	20,9%	40,4%
problemen die door die groep voor onszelf veroorzaakt	14,9%	13,6%
problemen die die groep in Nederland veroorzaakt	40,0%	21,1%
problemen die die groep in de hele wereld veroorzaakt	28,7%	18,9%
wat we tegen die groep moeten doen	6,6	6,8%
iets anders, namelijk	20,9	24,7% ⁸⁹

Wanneer er wordt gepraat over de 'negatiefste groep' is het goed voorstelbaar dat er verschillen zijn tussen de manieren waarop deze negatiefste etnisch-culturele groepen onderwerp zijn van gesprek. Voorstelbaar is, gezien de eerdere uitkomsten in dit hoofdstuk (zie paragraaf 5.1), bijvoorbeeld dat er ten aanzien van Marokkanen vooral gepraat wordt over problemen die zij in Nederland veroorzaken en dat er over moslims vooral gepraat wordt over problemen die zij in de wereld veroorzaken. Die verschillen zijn er inderdaad. Wanneer er met ouders wordt gepraat zijn er significante verschillen tussen verschillende negatieve groepen, wanneer er over problemen die zij in Nederland veroorzaken wordt gepraat⁹⁰ en wanneer er over problemen die zij in de wereld veroorzaken wordt gepraat⁹¹. In tabel 5.16 zijn deze verschillen zichtbaar gemaakt. Over christenen en Joden wordt veel vaker gepraat over problemen die zij in de wereld veroorzaken en nooit over problemen die zij in Nederland veroorzaken. Bij Marokkanen, Turken, Surinamers en Antillianen wordt vooral gepraat over de problemen die zij in Nederland veroorzaken.

Tabel 5.16 - Over welke onderwerpen wordt er met je ouders gepraat als je over de negatiefste groep praat?⁹². Naar negatiefste groep.

Negatiefste groep	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep in de wereld veroorzaakt
autochtone Nederlanders	18,2%	18,2%
Moslims	40,5%	47,9%
Christenen	0%	50,0%

⁸⁸ Meerdere antwoorden mogelijk, telt dus niet op tot 100%.

⁸⁹ Hier kon door respondenten een vrij veld worden ingevuld. Meer dan de helft van de respondenten die hier iets invulde gaf aan dat ze geen antwoord wisten of dat er niet over het onderwerp werd gesproken. Veel overige antwoorden betroffen specifieke onderwerpen, zoals 'Ze stelen', 'IS' of 'Ze stelen land in Palestina'.

⁹⁰ $H(10) = 41,172, p < .001$

⁹¹ $H(10) = 59,103, p < .001$

⁹² Meerdere antwoorden mogelijk, telt dus niet op tot 100%.

Joden	0%	57,1%
Marokkanen	51,0%	16,7%
Turken	31,8%	18,2%
Surinamers	25,0%	0%
Antillianen	54,5%	9,1%
Oost-Europeanen	16,7%	16,7%
Anders, namelijk:	23,5%	41,2%

In gesprekken met vrienden over de negatiefste etnisch-culturele groep blijken dezelfde twee onderwerpen significant te verschillen: problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt⁹³ en problemen die de negatiefste groep in de wereld veroorzaakt⁹⁴. In tabel 5.17 zien we dat het beeld ten aanzien van Joden, Turken en Marokkanen als negatiefste groep hetzelfde is als bij gesprekken met ouders, maar wat minder sterk. In relatie tot Joden als negatiefste groep wordt vooral over problemen in de wereld gepraat, terwijl er over Turken en Marokkanen als negatiefste groep vooral over problemen in Nederland wordt gepraat.

Tabel 5.17 - Over welke onderwerpen wordt er met je vrienden gepraat als je over de negatiefste groep praat?⁹⁵. Naar negatiefste groep

Negatiefste groep	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep in de wereld veroorzaakt
autochtone Nederlanders	0%	9,1%
Moslims	20,7%	29,8%
Christenen	25,0%	50,0%
Joden	0%	39,3%
Marokkanen	27,6%	11,0%
Turken	20,5%	11,4%
Surinamers	0%	0%
Antillianen	27,3%	36,4%
Oost-Europeanen	0%	0%
Anders, namelijk:	11,8%	29,4%

Wanneer de respondentengroep wordt uitgesplitst op basis van leeftijd is er bij gesprekken met ouders een significant verschil zichtbaar over problemen die de negatiefste groep in de wereld veroorzaakt⁹⁶. In gesprekken met vrienden zijn er significante leeftijdseffecten zichtbaar bij problemen die de negatiefste groep henzelf bezorgt⁹⁷ en bij problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt⁹⁸. In tabel 5.18 is te zien dat het ten aanzien van beide gespreksonderwerpen gaat om een toename met het stijgen van de leeftijd. Hoe ouder de respondenten hoe vaker zij aangeven dat zij met vrienden spreken over zowel problemen die de negatiefste etnisch-culturele groep voor henzelf veroorzaakt als over problemen die de groep in Nederland veroorzaakt.

Tabel 5.18 - Over welke onderwerpen wordt er met je vrienden gepraat als je over de negatiefste groep praat?⁹⁹. Naar leeftijd

⁹³ $H(10) = 21,609$, $p < .05$

⁹⁴ $H(10) = 37,588$, $p < .001$

⁹⁵ Meerdere antwoorden mogelijk, telt dus niet op tot 100%.

⁹⁶ $F(4,465) = 2,650$, $p < .05$

⁹⁷ $F(4,465) = 2,834$, $p < .05$

⁹⁸ $F(4,465) = 3,755$, $p = .005$

⁹⁹ Meerdere antwoorden mogelijk, telt dus niet op tot 100%.

Leeftijd	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep voor onszelf veroorzaakt	We praten vooral over de problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt
12	10,9%	5,5%
13	5,4%	16,1%
14	15,2%	25,9%
15	19,1%	23,6%
16	20,0%	31,4%

Uit deze paragraaf komt, samenvattend, vooral naar voren dat er met ouders door adolescenten over serieuzere onderwerpen wordt gepraat in relatie tot de meest negatief geduide etnisch-culturele groep dan met vrienden. Met vrienden gaat het in meer gevallen over grappen, opmerkingen of scheldwoorden. Wel is er bij de onderwerpen die met vrienden worden besproken zichtbaar dat wanneer deze jongeren ouder worden vaker praten over problemen die door etnisch-culturele groepen in Nederland worden veroorzaakt en problemen waar zij zelf last van hebben gehad. Verder blijken er verschillen te zijn tussen de onderwerpen die besproken worden in relatie tot de etnisch-culturele groepen die door deze jongeren als negatiefst zijn aangegeven. Wanneer er over Joden wordt gepraat is het onderwerp van gesprek in veel gevallen 'problemen die zij in de wereld veroorzaken', terwijl het bij Turken en Marokkanen vooral over problemen gaat die zij in Nederland veroorzaken.

5.2.3 De intensiteit van gesprekken over een negatieve etnisch-culturele groep

In de vorige paragraaf is inzicht gegeven in de onderwerpen waarover jongeren binnen hun leerdomeinen praten, wanneer zij het hebben over de meest negatieve etnisch-culturele groepen. Een daaraan gerelateerde vraag is hoe intensief er binnen deze leerdomeinen over deze negatiefste groepen wordt gesproken.

We zagen eerder dat in de literatuur een verband wordt gelegd tussen het relatieve belang van leerdomeinen en de doorgebrachte tijd in een leerdomein. Kort gesteld: hoe meer tijd wordt doorgebracht in een bepaald leerdomein (bij ouders, bij vrienden), hoe groter de invloed van dat leerdomein zou zijn ten opzichte van het gedrag van jongeren. Tegelijkertijd zagen we in het vorige hoofdstuk dat ten aanzien van onze respondentengroep doorgebrachte tijd in het gezin of met vrienden niet correleerde met het belang van respectievelijk ouders of vrienden als leerdomein. Sutherland (1966) stelde echter dat voor het overnemen van ideeën uit een leerdomein niet alleen prioriteit, frequentie en duur van contacten binnen een leerdomein van belang zijn, maar ook de intensiteit van het contact met de associatie.

Een manier om naar het effect van intensiteit in relatie tot het belang van verschillende leerdomeinen te kijken is om respondenten te vragen hoe vaak een onderwerp besproken wordt in een leerdomein. Wanneer er immers veel tijd wordt doorgebracht in een bepaald leerdomein, maar daar vervolgens een bepaald onderwerp niet besproken wordt, kan er van worden uitgegaan dat er weinig tot geen invloed uitgaat van dat leerdomein op dat specifieke thema. Wanneer aan de responsgroep gevraagd wordt hoe vaak ze over de door hun als 'negatiefst' aangeduide groep praten, blijkt er geen groot verschil tussen de leerdomeinen ouders (gemiddelde score= 3,37; score: 1=elke dag, 2=elke week, 3=minder dan 1x per week, 4=nooit) en beste vrienden (gemiddelde score= 3,24) zichtbaar te zijn. Gemiddeld praten de respondenten dus ergens tussen 'minder dan 1x per week' en 'nooit' over de negatiefste groep met ouders en vrienden, gemiddeld ietsje vaker met vrienden.

Dat gemiddelde komt mede tot stand, omdat ongeveer de helft van de jongeren zegt dat zij nooit met ouders over deze groep praten en een bijna even groot percentage dat zij nooit met hun vrienden over deze groep praten. Verder is er een iets groter deel van de jongeren dat zegt elke dag over de negatiefste groep te praten met vrienden dan met hun ouders, zie tabel 5.19.

Tabel 5.19 - Hoe vaak praat je over de negatiefste groep?

	met ouders	met beste vrienden
Elke dag	3,6%	7,0%

Elke week	10,0%	9,8%
Minder dan 1x per week	32,1%	35,1%
Nooit	54,3%	48,1%
Totaal	100,0%	100,0%

Ook deze uitkomsten kunnen we verder onderzoeken op basis van verschillende categorieën jongeren.

Wanneer we kijken hoe vaak er met ouders en vrienden over de als negatiefst aangeduide etnisch-culturele groepen wordt gepraat, naar gelang welke groep er als 'negatiefst' is aangeduid, dan zijn er significante verschillen zichtbaar¹⁰⁰. In tabel 5.20 zien we dat met ouders gemiddeld minder vaak gepraat wordt over Joden en Turken, wanneer die de negatiefste groep zijn, over moslims wordt iets vaker gepraat met ouders wanneer zij de negatiefste groep zijn. Met vrienden wordt over moslims iets vaker gepraat wanneer zij de negatiefste groep zijn en over Turken iets minder vaak.

Tabel 5.20 - Hoe vaak praat je over de negatiefste groep? – Naar negatiefste groep¹⁰¹
(score: 1=elke dag, 2=elke week, 3=minder dan 1x per week, 4=nooit)

	n	Gemiddelde – Hoe vaak praat je met ouders over negatiefste groep?	Gemiddelde – Hoe vaak praat je met vrienden over negatiefste groep?
Autochtone Nederlanders	11	3,18	3,27
Moslims	121	3,19	3,07
Christenen	4	3,00	3,75
Joden	28	3,61	3,29
Marokkanen	210	3,43	3,23
Turken	44	3,61	3,61
Surinamers	4	2,50	3,25
Antillianen	11	3,64	3,73
Oost-Europeanen	12	3,83	3,75
Anders, namelijk:	17	2,82	2,88
Totaal	470	3,37	3,24

Wanneer we op een zelfde manier kijken naar het effect van de etnisch-culturele identiteiten die de respondenten zichzelf gaven, zien we geen significante effecten. Verder zien we een leeftijdseffect bij de vraag hoe vaak er met vrienden gepraat wordt over de negatiefste groep¹⁰². Uit tabel 5.21 is op te maken dat er met het toenemen van de leeftijd gemiddeld iets vaker met vrienden over de negatiefste groep wordt gepraat, behalve de respondenten van 16 jaar, die gemiddeld weer minder vaak met hun vrienden over de negatiefste groep zeggen te praten.

Tabel 5.21 - Hoe vaak praat je met je vrienden over de negatiefste groep? – Naar leeftijd¹⁰³
(score: 1=elke dag, 2=elke week, 3=minder dan 1x per week, 4=nooit)

Leeftijd	n	Gemiddelde
12	55	3,44
13	112	3,41
14	158	3,16
15	110	3,08
16	35	3,26

¹⁰⁰ ouders: $H(10) = 34,436$, $p < .001$; vrienden: $H(10) = 26,107$, $p < .005$

¹⁰¹ score: 1=elke dag, 2=elke week, 3=minder dan 1x per week, 4=nooit

¹⁰² $F(4,465) = 2,261$, $p < .05$

¹⁰³ score: 1=elke dag, 2=elke week, 3=minder dan 1x per week, 4=nooit

Totaal	470	3,24
--------	-----	------

Verder laat opleidingsniveau geen significante effect zien bij de tijd die met ouders en vrienden over de negatiefste groep wordt gesproken.

We zien dus, samengevat, dat er door de respondenten is geantwoord dat er zowel met vrienden als met ouders regelmatig, maar niet overdreven vaak over de negatiefste etnisch-culturele groep wordt gepraat. Ze praten met vrienden iets vaker over die groep, bovendien neemt dit ook iets toe wanneer de jongeren ouder worden. Er is geen sprake van een duidelijke relatie tussen de intensiteit waarmee over negatieve etnisch-culturele groepen in een leerdomein wordt gesproken en het belang dat jongeren aan dat leerdomein hechten. De veronderstelling van Sutherland, dat de intensiteit van de associatie ook van belang is, wordt door deze uitkomsten dus niet ondersteund.

5.3 Deelconclusie leerdomeinen negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen

Het vorige hoofdstuk bevestigde het beeld uit de literatuur dat ouders en vrienden belangrijke leerdomeinen zijn voor adolescenten in ons onderzoek. De vraag is nu of dit beeld over het algemeen functioneren van die leerdomeinen van de adolescenten ook opgeld doet wanneer gekeken wordt naar leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Die vraag laat op basis van de analyses in dit hoofdstuk de volgende antwoorden zien.

Allereerst is gekeken welke etnisch-culturele groepen er door jongeren in de onderzoeksgroep als negatief worden beoordeeld. Daar werd duidelijk dat ongeveer de helft van de respondenten aangaf over geen enkele etnische groep negatief te denken. De andere helft van de respondenten gaf wel een negatiefste groep aan. Etnische groepen die onder de overige jongeren het vaakst als negatiefste groep werden genoemd waren Marokkanen, moslims, Turken en Joden. Wanneer gekeken wordt of categorieën jongeren die zichzelf tot specifieke etnische-culturele categorieën rekenen verschillend denken over de negatiefste etnisch-culturele groepen in Nederland blijken er inderdaad verschillen zichtbaar te zijn. Het is niet verrassend dat jongeren hun eigen groep vaak als minder negatief zien, dan dat anderen dat doen. Verder valt het relatief hoge percentage (20%-30%) op van de jongeren die zichzelf als 'moslim', 'Marokkaan' of 'Turk' betitelt en Joden als negatiefste groep noemt. Jongeren daarentegen, die zichzelf tot de autochtone Nederlanders of christenen rekenen noemen Joden zo goed als nooit als negatiefste groep, maar noemen vooral Marokkanen (rond de 25%) en moslims (rond de 15%) als meest negatieve groep. Deze cijfers zijn in lijn met recente onderzoeksuitkomsten naar slachtoffers en daders van discriminatoire incidenten in Nederland (Wolf et al., 2013; Andriessen et al., 2014; Wonderen & Wagenaar, 2015a; Bouma & Ruig, 2015).

Wanneer naar de twee belangrijkste algemene leerdomeinen, ouders en vrienden, wordt gekeken, hechten jongeren meer belang aan de mening van ouders over de meest negatief geduide groepen dan aan de mening van vrienden. Verder denken jongeren dat hun ouders gemiddeld iets minder negatief zijn over de meest negatieve groep dan zichzelf. Van vrienden verwachten ze dat die ongeveer hetzelfde als zij denken over de meest negatieve groep. Deze uitkomst moet overigens wel bekeken worden in het perspectief van eerder onderzoek. Daarin wordt gesteld dat jongeren vaak ten onrechte aannemen dat hun vrienden in grote mate hetzelfde zijn als zichzelf (zie o.a. Weerman & Bijleveld, 2007). Dat beeld van jongeren die niet goed weten wat de ideeën van hun vrienden zijn, wordt in voorliggend onderzoek bevestigd door een grote groep jongeren uit het onderzoek, die niet zegt te weten hoe hun vrienden over de negatiefste groep denken, al neemt dit percentage af bij de hogere leeftijden (14+).

Om het belang dat groepen jongeren hechten aan verschillende leerdomeinen verdere invulling te geven is het nodig om ook inzicht te krijgen in de informatie-uitwisseling die plaatsvindt tussen de jongeren en hun omgeving. Op welke manier wordt er over een andere etnisch-culturele groep gepraat en hoe vaak gebeurt dat?

Om te beginnen blijkt duidelijk dat jongeren ouders niet alleen belangrijker vinden als leerdomein, maar dat er met hen ook serieuzer over het onderwerp wordt gepraat dan met hun vrienden. Een groter deel van de bevraagde jongeren geeft aan met vrienden vooral in termen van grappen,

opmerkingen of scheldwoorden over de negatiefste groep te praten. Tegelijkertijd stellen meer respondenten dat zij met ouders over serieuzere onderwerpen in relatie tot de negatiefste groep praten, zoals problemen die leden van die groep in Nederland of problemen die zij in de hele wereld veroorzaken. Maar ook hier blijken er tussen verschillende groepen respondenten verschillen te bestaan. Over Joden als negatiefste groep wordt door respondenten veel vaker gepraat over problemen die zij in de wereld veroorzaken en nooit over problemen die zij in Nederland veroorzaken. Bij Marokkanen en Turken als negatiefste groep wordt echter vooral gepraat over de problemen die zij in Nederland veroorzaken. Verder is er ook een leeftijdseffect zichtbaar in gesprekken met vrienden. Met een toename van de leeftijd wordt er met vrienden vaker gepraat over problemen die een negatieve groep henzelf bezorgt en over problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt.

In het vorige hoofdstuk is al gerefereerd aan literatuur waarin een verband wordt gelegd tussen de relatieve belangen van verschillende leerdomeinen en de binnen die leerdomeinen doorgebrachte tijd. Hoe vaker thuis, hoe meer invloed er uit gaat van ouders, hoe vaker op straat, hoe meer invloed van vrienden blijkt kort samengevat uit eerder onderzoek. We zagen in het vorige hoofdstuk al dat die relatie binnen onze onderzoeksgroep niet overtuigend naar voren komt voor wat betreft algemene leerdomeinen. Een andere manier om naar het effect van tijd in relatie tot verschillende leerdomeinen te kijken is om te kijken naar de intensiteit van het gebruik van een leerdomein. Aan de respondenten in dit onderzoek is daarom gevraagd hoe vaak de negatiefste groep onderwerp van gesprek is. Met ouders en vrienden blijken jongeren niet heel regelmatig te praten over de groep die zij als negatiefst aanduiden, ergens tussen “minder dan één keer per week” en “nooit”. Maar gemiddeld wordt er iets vaker met vrienden gepraat over de negatiefste groep. Binnen deze uitkomsten is er een leeftijdseffect zichtbaar. Met het toenemen van de leeftijd praten de jongeren gemiddeld iets vaker met vrienden over de negatiefste groep, behalve de respondenten van zestien jaar, die gemiddeld weer minder vaak met hun vrienden over de negatiefste groep zeggen te praten. Ook hier is dus niet direct zichtbaar dat het grotere belang dat aan ouders wordt gehecht als leerdomein over de meest negatieve groep zich vertaalt in de intensiteit waarmee met ouders over het onderwerp wordt gesproken.

Om te zien welke andere bronnen bijdragen aan de negatieve mening over etnisch-culturele groepen, is niet alleen naar de leerdomeinen als ouders en vrienden gevraagd, maar ook gekeken naar de rol van eigen ervaringen van de respondenten en van informatie van het internet. Er kan immers verondersteld worden dat die ook invloed hebben op de totstandkoming van deze ideeën. Opvallende uitkomst daarvan was dat bijna veertig procent van de jongeren aangaf dat de negatieve gevoelens gevoed werden door informatie van het internet. Ook eigen ervaringen bleken voor bijna dertig procent van de jongeren een oorzaak van negatieve gevoelens. Daarna pas volgden de leerdomeinen ouders en vrienden als bron van deze ideeën. Er zijn duidelijke verschillen zichtbaar tussen het belang van deze verschillende inspiratiebronnen voor verschillende groepen jongeren. De respondenten noemen eigen ervaringen met een groep vooral als oorzaak wanneer zij Marokkanen of Turken als negatiefste groep aanduiden, terwijl internet een belangrijke bron is voor negatieve ideeën, wanneer Joden of moslims als negatiefste groep worden aangegeven. Hieruit blijkt dat het belang van leerdomeinen voor het leren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen duidelijk moge zijn, maar tegelijkertijd niet overdreven moet worden. Er zijn andere bronnen, buiten leerdomeinen, die ook van duidelijke invloed zijn op het ontstaan van die ideeën.

Hoofdstuk 6 Discussie en conclusie

De inspiratie voor dit onderzoek wordt gevormd door de problemen met racisme en antisemitisme in de Nederlandse samenleving. Dit onderzoek naar leerdomeinen van negatieve ideeën ten aanzien van verschillende etnisch-culturele groepen in de Nederlandse samenleving wil bijdragen aan kennis over het ontstaan van deze ideeën. Die intentie is vertaald in de centrale onderzoeksvraag, welke leerdomeinen er een rol spelen onder Nederlandse jongeren in de leeftijdsgroep twaalf tot zestien jaar bij het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen. Om die vraag te kunnen beantwoorden zijn er door een kleine duizend adolescenten vragenlijsten ingevuld, die vervolgens zijn geanalyseerd. De uitkomsten daarvan zijn beschreven in de voorgaande hoofdstukken.

6.1 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen

Om kennis over leerdomeinen van negatieve ideeën over verschillende etnisch-culturele groepen in de Nederlandse samenleving te verkrijgen, is in dit onderzoek eerst gekeken naar de twee constituerende delen: algemene leerdomeinen van het gedrag van Nederlandse adolescenten en de prevalentie van negatieve ideeën over verschillende etnisch-culturele groepen onder Nederlandse adolescenten.

6.1.1 Negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen onder Nederlandse adolescenten

Wanneer gekeken wordt naar de negatieve ideeën binnen de onderzoeksgroep over andere etnisch-culturele groepen is een eerste uitkomst van dit onderzoek dat ongeveer de helft van de jongeren uit de onderzoeksgroep aangeeft geen algemene negatieve ideeën te hebben over specifieke etnisch-culturele groepen. De andere helft van de jongeren heeft die negatieve ideeën wel. De jongeren uit de responsgroep die wel een 'negatiefste groep' aangaven, kozen in aflopende percentages respectievelijk voor Marokkanen, moslims, Turken en Joden. Het beeld waarin Marokkanen, Turken en moslims de belangrijkste objecten van discriminatie zijn, komt in grote lijnen overeen met eerder onderzoek naar slachtofferschap van discriminatie, waaruit blijkt dat Turken en Marokkanen het vaakst slachtofferschap van discriminatie melden (Boog et al., 2009; Andriessen et al., 2014) en dat zij zowel slachtoffer zijn van discriminatie op etnische gronden, als ook om discriminatie op religieuze gronden (Andriessen et al., 2014). Bij het slachtofferschap van Turken en Marokkanen op religieuze gronden zal het in de meeste gevallen om moslimdiscriminatie gaan. Opvallend is dat in deze onderzoeksliteratuur Joden niet voorkomen als slachtoffergroep, terwijl zij in voorliggend onderzoek wel degelijk naar voren komen als een groep waar door een deel van de jongeren negatief over wordt gedacht. Het gaat daarbij vooral om jongeren die zichzelf tot de groepen Marokkanen, Turken of moslims rekenen en aangaven Joden als negatiefste etnisch-culturele groep te beschouwen. Voor een deel is het ontbreken van Joden als slachtoffergroep van discriminatie in andere onderzoeken te verklaren door problemen om een voldoende grote en representatieve groep respondenten te werven in de Nederlandse Joodse gemeenschap (Andriessen et al., 2014, p. 118-121). Dat hangt waarschijnlijk samen met de bescheiden omvang van de Joodse gemeenschap in Nederland. Bovendien blijkt uit ander onderzoek (Wolf et al., 2013) dat antisemitische incidenten wel degelijk voorkomen in het Voortgezet Onderwijs, maar zich in veel gevallen niet richten op Joodse personen. Het gaat vaak over slachtofferloze incidenten (het roepen van leuzen, het uiten van antisemitische opinies) of incidenten die gericht zijn tegen niet-Joden. Daarmee zou verklaard kunnen worden waarom er een discrepantie zichtbaar is tussen het percentage jongeren die negatief denkt over Joden en de percentages door Joden ervaren etnische of religieuze discriminatie.

Concluderend kan dus gezegd worden dat de jongeren uit de responsgroep in grote lijnen dezelfde etnisch-culturele groepen als negatief aanmerken als verondersteld mag worden uit de literatuur.

6.1.2 Algemene leerdomeinen bij Nederlandse Jongeren

In de inleidende hoofdstukken is op basis van wetenschappelijke literatuur een beeld geschetst van de kennis ten aanzien van algemene leerdomeinen van afwijkend gedrag. Binnen de

wetenschappelijke school die het ontwikkelen van afwijkend en crimineel gedrag vooral ziet als een normale vorm van sociaal leren, is het kijken naar de invloed van verschillende leerdomeinen op sociale leerprocessen van groot belang. Uit deze internationale literatuur komen ouders en vrienden ('peers') naar voren als belangrijkste 'klassieke' leerdomeinen voor het sociale gedrag van jongeren. In voorliggend onderzoek is aan de respondenten op verschillende manieren gevraagd naar leerdomeinen in algemene zin, zonder dat er specifiek naar afwijkend gedrag is gevraagd. Uit de antwoorden kwam naar voren dat ook voor Nederlandse adolescenten ouders en vrienden veruit de belangrijkste leerdomeinen zijn.

Uit de literatuur kwam verder naar voren dat de verhouding tussen het belang van ouders en vrienden kan verschillen. Zo zijn ouders in veel Europese landen belangrijkere leerdomeinen, terwijl in de Verenigde Staten vrienden belangrijker zijn als leerdomein voor adolescenten. Ook worden vrienden vaak als een belangrijker leerdomein voor adolescenten gezien wanneer het om keuzes gaat die –ogenschijnlijk - korte termijn-implicaties hebben, zoals middelengebruik of criminele activiteiten (Warr, 2002). In de vragenlijst is naar leerdomeinen ten aanzien van roken en drinken gevraagd om inzicht te krijgen in het leren van deviant gedrag. In tegenstelling tot de uitkomsten uit eerder onderzoek blijkt dat de voor Nederlandse adolescenten ouders ook ten aanzien van roken en drinken het belangrijkste leerdomein zijn. Hier moet echter wel bij worden aangetekend dat vrienden voor Nederlandse jongeren wel belangrijker worden met het toenemen van de leeftijd, wanneer het gaat om roken en drinken. Een verklaring voor het geringe effect van vrienden in algemene zin, zou kunnen zijn dat onze respondentgroep te jong is en dat bij een oudere onderzoeksgroep dit effect (vrienden van belang voor keuzes over roken en drinken) sterker naar voren zou kunnen komen. Dat lijkt het groeiende belang van vrienden, bij een toename van de leeftijd van onze respondenten in ieder geval te suggereren.

Naast algemene verschillen tussen het belang van ouders en vrienden, kunnen leerdomeinen ook verschillen tussen verschillende categorieën jongeren. Naar deze categorische verschillen tussen de invloeden van leerdomeinen op verschillende groepen jongeren is echter minder onderzoek gedaan. Nederlandse literatuur naar leerdomeinen van verschillende categorieën Nederlandse jongeren is bij de voorbereiding van dit onderzoek maar in beperkte mate gevonden. Binnen voorliggend onderzoek is gekeken of er relatieve verschillen in leerdomeinen van jongeren zijn, wanneer we die jongeren onderscheiden op basis van leeftijd, opleidingsniveau of etnisch-culturele achtergrond. Deze categorisering levert echter nauwelijks meetbare verschillen op. Ouders en vrienden zijn bij alle leeftijden uit de onderzoeksgroep (12-16 jaar) en voor jongeren uit alle opleidingsniveaus even belangrijk. De enige uitzondering is al eerder genoemd: vrienden zijn ten aanzien van het thema roken en drinken belangrijker naar mate de leeftijd toeneemt. Voor ouders geldt het omgekeerde, die zijn van afnemend belang met het toenemen van de leeftijd ten aanzien van dit specifieke thema. Bij het categoriseren naar zelfgekozen etnisch-culturele identiteit zagen we wel kleine verschillen. Voor jongeren die zichzelf rekenen tot 'moslims', 'Marokkanen' of 'Turken' waren ouders vaker een belangrijk leerdomein dan voor autochtone jongeren en vrienden waren voor deze groepen juist weer minder vaak een belangrijk leerdomein. 'Surinamers' gaven aan dat zowel de leerdomeinen ouders als vrienden minder vaak belangrijk zijn dan voor jongeren die zichzelf als 'autochtoon' bestempelen. Dekovic, Wissink & Meijer (2004) constateerden in hun onderzoek (zie paragraaf 2.3.2) ook al dat noch ouders, noch vrienden veel invloed hadden op het ontwikkelen van afwijkend gedrag onder Surinaamse jongeren.

Naast ouders en vrienden zijn er nog twee leerdomeinen die verschillen laten zien tussen verschillende categorieën jongeren. Geestelijken zijn van betekenis voor jongeren die zichzelf betitelen als 'moslim' of 'Christen'. Wat opvallend is, is dat de jongeren die zichzelf tot de groepen 'Marokkanen' en 'Turken' rekenen in nog grotere aantallen aangeven dat geestelijken voor hen een belangrijk leerdomein zijn. Docenten zijn vooral een leerdomein voor jongeren aan het begin van hun middelbare schooltijd. Vanaf het dertiende jaar neemt het belang van docenten als leerdomein snel af.

Een rode lijn ten aanzien van algemene leerdomeinen is dus dat ouders voor de groep jongeren uit de responsgroep veruit het belangrijkste leerdomein zijn, op afstand gevolgd door vrienden. Die uitkomst is in lijn met de uitkomst van onderzoek van Warr (2002), dat laat zien dat in West-Europa ouders het belangrijkste leerdomein zijn. Het gaat daarbij in veruit de meeste gevallen om een min of meer stabiel gegeven, onafhankelijk van leeftijd of opleidingsniveau. Daarbinnen is echter wel

zichtbaar dat jongeren die zich 'Turk', 'Marokkaan' of 'moslim' noemen vaker gebruik maken van de leerdomeinen ouders en geestelijken. Mogelijk zien wij hier een verschil terug in verschillende opvoedingsbenaderingen binnen enerzijds gezinnen met een Marokkaanse of Turkse etnisch-culturele achtergrond en anderzijds autochtone gezinnen en gezinnen met andere migratiegeschiedenissen. Pels et al. (2009) stelden dat binnen Turkse en Marokkaanse gezinnen collectivistische waarden sterker worden overgedragen dan bij autochtone gezinnen als gevolg van een conformistisch opvoeddoel. Collectivisme is een opvoeddoel, waarbij aanpassing aan de eisen van de eigen omgeving centraal staat. Collectivistische waarden worden minder sterk overgedragen wanneer ouders meer aan autonomie hechten, zoals in veel westerse samenlevingen. Turkse en Marokkaanse ouders blijken verder, meer dan ouders met geen of een andere migratieachtergrond, conformiteit te benadrukken en daarbij een autoritaire opvoedingsstijl te hanteren (Pels et al., 2009). De uitkomsten die een groter belang laten zien ten aanzien van de leerdomeinen ouders en geestelijken onder 'Marokkaanse' en 'Turkse' adolescenten lijken deze beelden te bevestigen. Ouders en geestelijken (in deze context waarschijnlijk door de meeste jongeren begrepen als 'Imam') vertegenwoordigen in deze immers bij uitstek de eigen collectivistische waarden en zorgen voor een opvoeding in conformiteit met de eigen culturele achtergrond.

6.1.3 Leerdomeinen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen

Geldt deze overzichtelijke uitkomst, ouders en vrienden als belangrijkste leerdomeinen voor jongeren, ook wanneer het gaat om leerdomeinen van negatieve ideeën over bepaalde etnisch-culturele groepen? Daartoe is in dit onderzoek gekeken welke leerdomeinen van belang zijn voor het vormen van ideeën over etnisch-culturele groepen die door de jongeren uit de responsgroep als negatief bestempeld werden. Verder is ook gekeken hoe intensief de informatie-uitwisseling over die negatieve groepen binnen die verschillende leerdomeinen plaatsvindt. Wanneer er immers vaak en intensief van gedachten wordt gewisseld over negatieve aspecten van een etnisch-culturele groep binnen een leerdomein dat door jongeren van belang wordt geacht, kan verwacht worden dat dit specifieke leerdomein van groter belang is bij het vormen of versterken van die negatieve opinies bij jongeren.

Inderdaad blijken ouders ook op het gebied van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen een belangrijker leerdomein dan vrienden voor de respondenten uit het onderzoek. Ook blijken de jongeren met ouders serieuzer over het onderwerp te praten dan met vrienden. Met vrienden praten de jongeren vooral in termen van grappen, opmerkingen of scheldwoorden over de negatiefste etnisch-culturele groep. Met ouders stellen meer respondenten dat zij over serieuzere onderwerpen in relatie tot de negatiefste groep praten, zoals problemen die leden van die groep in Nederland of in de hele wereld veroorzaken.

6.1.4 Verschillen tussen groepen jongeren

Het algemene beeld dat in de vorige paragraaf is geschetst, is dat ouders en vrienden ook de belangrijkste leerdomeinen uit dit onderzoek zijn ten aanzien van negatieve meningen over specifieke etnisch-culturele groepen. Een verdere vraag is of dat, net als bij algemene leerdomeinen, ook een constant gegeven is wanneer er naar verschillende categorieën binnen de onderzoeksgroep wordt gekeken. Daartoe is de onderzoeksgroep gecategoriseerd op verschillende kenmerken: leeftijd, opleidingsniveau, zelfbenoemde etnisch-culturele identiteit en op basis van de etnisch-culturele groep die als meest negatief wordt aangemerkt.

Negatiefste Groep

Om met die laatste categorisering te beginnen, er blijken tussen groepen respondenten die verschillende etnisch-culturele groepen aanwijzen als meest negatieve groep geen meetbare verschillen te bestaan in het relatieve belang dat zij aan de mening van ouders en de mening van vrienden hechten. Dus onafhankelijk van welke groep de jongeren als meest negatief bestempelen, blijven ouders en vrienden relatief gezien even belangrijk.

Er is echter wel een duidelijk verschil zichtbaar tussen deze categorieën jongeren in de onderwerpen die besproken worden ten aanzien van de meest negatieve groep. Wanneer christenen of Joden als negatiefste groep zijn genoemd, geven respondenten aan dat er veel vaker gepraat wordt over problemen die deze groepen in de wereld veroorzaken en dat er nooit gepraat wordt over problemen die zij in Nederland veroorzaken. Wanneer Marokkanen, Turken, Surinamers

of Antillianen als negatiefste groep zijn gekozen, wordt er echter vooral gepraat over de problemen die zij in Nederland veroorzaken. Hier kan een relatie verondersteld worden met meer algemene beeldvorming rond deze verschillende groepen. Beeldvorming, onder andere in de media, rond Marokkanen, Turken, Surinamers en Antillianen concentreert zich immers vaak op problematisch gedrag dat leden van deze etnisch-culturele groepen in Nederland veroorzaken. Negatieve beeldvorming rond Joden kent vooral een oorsprong in de conflicten in het Midden-Oosten waar Israël een partij in is (Wolf et al., 2013; Van Wonderen en Wagenaar, 2015).

Leeftijd

Wanneer de onderzoeksgroep uitgesplitst wordt naar leeftijd, zien we geen verschil in het relatieve belang dat aan de mening van ouders of de mening van vrienden wordt gehecht. Dat is bij alle leeftijdscategorieën constant.

De belangrijkste verschillen met het toenemen van de leeftijd zien we in de inhoud van gesprekken. Met een toename van de leeftijd wordt er met vrienden vaker gepraat over problemen die een negatiefste groep henzelf bezorgt en over problemen die de negatiefste groep in Nederland veroorzaakt. Gerelateerd aan dit leeftijdseffect zien we dat 12- en 13-jarigen vaker zeggen dat zij niet weten hoe hun vrienden over de negatiefste groep denken dan 14-, 15- en 16-jarigen. Meer praten over een onderwerp leidt vanzelfsprekend tot meer kennis over de mening van anderen. Maar andersom is ook mogelijk, dat meer kennis over de mening van anderen aanleiding is tot meer gesprekken. Opvallend is dat er met ouders ook een leeftijdseffect zichtbaar is, maar dat het hier gaat over problemen die de negatiefste groep in de wereld veroorzaakt en niet om problemen die henzelf zijn overkomen of problemen die in Nederland spelen. Mogelijk is hier een relatie zichtbaar met het gegeven dat met ouders serieuzer over deze onderwerpen wordt gepraat dan met vrienden. Mogelijk leidt dat tot meer gesprekken en discussies over de toestand in de wereld dan de minder serieuze gesprekken met vrienden.

Opleidingsniveau

Bij het categoriseren op opleidingsniveau is er geen enkel effect te zien. Noch op het belang van leerdomeinen ten aanzien van de meest negatieve groep, noch ten aanzien van de inhoud van gesprekken.

Etnisch-culturele achtergrond

De eigen etnisch-culturele achtergrond van de jongeren laten een klein effect zien. Respondenten die zichzelf tot 'Marokkaan' of 'Turk' rekenen vinden de mening van ouders gemiddeld belangrijker dan andere groepen jongeren. Een effect dat ook al zichtbaar was bij algemene leerdomeinen en mogelijk samenhangt met verschillende opvoedings-stijlen en -doelen tussen enerzijds Turkse en Marokkaanse gezinnen en anderzijds gezinnen met andere etnisch-culturele achtergronden in Nederland. Voor de rest zijn er geen significante effecten zichtbaar op basis van etnisch-culturele achtergrond.

Een rode lijn in dit deel van het onderzoek is dat ouders ook ten aanzien van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen het belangrijkste leerdomein zijn, gevolgd door vrienden. En dat het belang van die twee leerdomeinen niet verandert wanneer er naar leeftijd of opleidingsniveau wordt gekeken. Bij categorisering naar etnisch-culturele achtergrond geven Marokkaanse en Turkse jongeren in grotere aantallen aan de mening van ouders belangrijk te vinden dan andere groepen dat doen.

Waar wel duidelijke verschillen zichtbaar zijn tussen categorieën jongeren, is tussen de onderwerpen waarover wordt gesproken. Zo is er bijvoorbeeld te zien dat er met het vorderen van de leeftijd met vrienden vaker over eigen negatieve ervaringen met een groep en over problemen in Nederland met een groep wordt gesproken. Met ouders wordt met stijgende leeftijd van de respondenten vaker over problemen in de wereld met een groep gesproken. Tegelijkertijd zien we ook dat wanneer Turken, Marokkanen, Surinamers of Antillianen als negatiefste groep worden gekozen er vaker over de problemen wordt gepraat die zij in Nederland veroorzaken en wanneer er Joden of christenen de meest negatieve groep zijn er vooral over problemen in de wereld wordt gepraat. Er is hier mogelijk sprake van samenhang met breder levende, inhoudelijk gelijke beelden,

die onder andere via andere bronnen als media en internet naar voren komen ten aanzien van deze groepen.

6.1.5 De functie van doorgebrachte tijd

We zagen dat er in dit onderzoek geen duidelijke relatie naar voren komt tussen in een leerdomein doorgebrachte tijd en het belang van dat leerdomein voor de jongeren uit de responsgroep. Er is in het onderzoek echter ook gevraagd naar de intensiteit waarmee de negatiefste groep onderwerp van gesprek is in verschillende leerdomeinen. Met ouders en vrienden blijken jongeren echter niet heel regelmatig te praten over de groep die zij als negatiefst aanduiden. Ook wanneer op deze manier (de regelmaat waarmee een groep onderwerp van gesprek is) gekeken wordt naar een mogelijk effect van tijd op het belang van een leerdomein, is dat effect ook hier niet zichtbaar. Het grotere belang van ouders als leerdomein ten opzichte van vrienden komt niet naar voren uit de intensiteit waarmee met deze twee groepen over de negatiefste groep gesproken wordt.

6.1.6 Andere invloeden

Omdat de invloed van klassieke leerdomeinen niet de enige invloed is die meespeelt bij het tot stand komen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen is explorierend gekeken of de respondenten hun ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen ook nog op andere manieren tot zich hadden gekregen. Dat bleek inderdaad het geval. Zo gaf een fors percentage van de jongeren (veertig procent) aan dat negatieve gevoelens over een specifieke groep gevoed werden door informatie van het internet. Deze invloed was vooral zichtbaar op de vorming van negatieve beelden over moslims en Joden. Een verklaring voor het noemen van het internet als belangrijkste bron voor negatieve ideeën over Joden en moslims zou kunnen zijn dat negatieve ideeën over deze groepen samenhangen met beeldvorming over deze groepen naar aanleiding van gebeurtenissen in andere delen van de wereld. Ten aanzien van de groep die Joden als negatiefste groep heeft gekozen gaat het mogelijk om twee verschijnselen. Aan de ene kant zien we hier waarschijnlijk de kwantitatieve vertaling van sterke gevoelens die het conflict tussen Israël en de Palestijnen losmaakt onder een deel van de respondenten. Aan de andere kant zijn hier mogelijk ook respondenten aan het woord die klassiek antisemitische complotten huldigen die op internet veel voorkomen, zoals over Joodse macht in politiek en bankwezen. Ook bij de respondenten die moslims als negatiefste groep aangaven zien we dat internet vaker als informatiebron wordt gekozen. Aangenomen mag worden dat het hier om onderwerpen gaat als radicaal islamitisch terrorisme en de opkomst van de Islamitische Staat, belangrijke nieuwsonderwerpen tijdens de onderzoeksperiode. Ook ten aanzien van andere onderzoeksresultaten was de invloed van mediaberichtgeving op negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen al naar voren gekomen. Zo gaf een deel van de respondenten aan dat hun negatieve ideeën beïnvloed waren door berichtgeving in het nieuws of het programma 'Opsporing Verzocht'.

Ook eigen ervaringen met een negatieve groep bleken voor bijna dertig procent van de jongeren een oorzaak van negatieve gevoelens. Gespecificeerd naar negatiefste groep gaven jongeren die Marokkanen of Turken als negatiefste groep hebben bestempeld vaker aan dat hun inspiratie daartoe is gebaseerd op eigen ervaringen met die groep.

Omdat het bij deze twee inspiratiebronnen (internet en eigen ervaring) niet gaat om leerdomeinen zoals die in dit onderzoek bestudeerd zijn, is er niet verder doorgevraagd op deze thema's. De bescheiden uitkomsten laten echter wel duidelijk zien dat er bij het bepalen van de invloed van leerdomeinen serieus rekening moet worden gehouden dat er ook sprake is van belangrijke andere invloeden op het tot stand komen van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen.

6.1.7 Betekenis van deze uitkomsten

De centrale vraag van dit onderzoek, welke leerdomeinen er onder Nederlandse jongeren een rol spelen bij het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen, laat een duidelijk antwoord zien, met een aantal belangrijke kanttekeningen. Het primaire antwoord op de centrale vraag lijkt eenvoudig te zijn: ouders zijn veruit het belangrijkste leerdomein, in het algemeen, maar ook ten aanzien van het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen. Op enige afstand volgen vrienden als tweede belangrijke leerdomein, ook in het algemeen en ten aanzien van het leren van negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen. Bovendien blijken deze uitkomsten in gelijke mate te gelden voor alle jongeren van twaalf

tot en met zestien jaar, los van hun leeftijd of opleidingsniveau. Tot zover lijkt er in grote mate sprake te zijn van een bevestiging van het theoretisch kader dat in hoofdstuk twee uiteen is gezet. De overdracht binnen leerdomeinen vindt plaats binnen intieme persoonlijke groepen ('close personal groups', zoals uiteen gezet in de differentiële associatietheorie). Binnen die intieme persoonlijke groepen worden ook negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen gedeeld, die te zien zijn als positieve definities van maatschappelijk non-conformistische ideeën ten koste van definities die dergelijke ideeën afwijzen. Tot zover lijkt er sprake te zijn van uitkomsten die passen binnen de lijn van deze leertheorie. Dat gaat echter niet op voor het belang dat er binnen de differentiële associatietheorie, maar ook door Warr (2002) in zijn ideeën over het belang van leerdomeinen, aan de factor tijd wordt gehecht. Warr vermoedde een directe relatie tussen de doorgebrachte tijd in een leerdomein en het belang van een leerdomein. Sutherland stelde ook het belang van frequentie, intensiteit, prioriteit en duur van associaties in leerdomeinen als voorwaarde voor een succesvolle overdracht. Dat beeld, waarin tijd een cruciaal element vormt, wordt niet bevestigd door de uitkomsten van dit onderzoek. Tijd die wordt doorgebracht door respondenten in leerdomeinen heeft geen relatie met het belang van die leerdomeinen voor diezelfde respondenten. Maar ook de intensiteit waarmee negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen binnen een leerdomein besproken worden vertonen geen relatie met het belang van dat leerdomein.

Nu uit dit onderzoek niet blijkt dat er sprake is van een relatie tussen die doorgebrachte tijd en het belang van een leerdomein, rest de vraag waar door verschillen in het belang van leerdomeinen verklaard kunnen worden. Diezelfde vraag geldt voor de kleine verschillen die uit dit onderzoek naar voren komen in het belang van leerdomeinen tussen verschillende etnisch-culturele groepen. Vermoedelijk kan enig houvast gezocht worden bij een andere uitkomst uit dit onderzoek. Jongeren die zichzelf als 'Turk', 'Marokkaan' of 'moslim' betitelen geven immers vaker aan dat ouders en geestelijken belangrijke leerdomeinen zijn dan autochtone jongeren. We zagen dat deze uitkomst aansluit bij ander onderzoek dat laat zien dat er sprake is van verschillen in opvoedings-doelen en -stijlen binnen gezinnen met verschillende etnisch-culturele achtergronden in Nederland. Er zou dus mogelijk sprake kunnen zijn dat verschillen tussen de leerdomeinen van verschillende etnisch-culturele groepen in Nederland samenhang vertonen met verschillen in opvoedings-stijlen en -doelen. Een verdere kanttekening bij de ogenschijnlijk duidelijke primaire uitkomst gaat over de inhoud van gesprekken binnen leerdomeinen. Het blijkt bijvoorbeeld dat, in tegenstelling tot wat Warr veronderstelde in zijn onderzoek, in de Nederlandse context vrienden niet belangrijker waren dan ouders bij korte termijnbeslissingen als roken of drinken, maar dat het belang van vrienden wel toeneemt met de jaren. Een verdere inkleuring van het eenvoudige beeld van het belang van ouders en vrienden is dat er over de meeste negatieve etnisch-culturele groep op verschillende manieren wordt gepraat. Tussen vrienden is dit in minder serieuze context (grappen, beledigingen), terwijl het bij ouders meer een serieus onderwerp van gesprek is. Ook hier is dus geen sprake van een duidelijke of dominante invloed van 'foute vriendjes'. Ogenschijnlijk bevestigt dit eerder de grotere invloed van het leerdomein ouders, waarbij vrienden een bijrol spelen. Maar wel een bijrol die in sommige situaties groter kan zijn. Dat lijkt in lijn met het onderzoek van Meeus, Pels en Vollebergh (2006). Zij constateerden dat in de Nederlandse context ouders in de adolescentie periode van constant belang zijn en dat de invloed van vrienden in die periode groeit. Volgens Meeus, Pels en Vollebergh is dat overigens goed nieuws. Wanneer adolescentie jongeren van zowel ouders als vrienden steun ontvangen leidt dat uiteindelijk tot minder probleemgedrag.

Tenslotte moeten deze uitkomsten begrepen worden in de nadrukkelijke context dat er behalve ouders en vrienden, ook nog andere invloeden zichtbaar zijn op vorming en gedrag van jongeren. We noemden geestelijken al. Maar ook docenten kwamen naar voren als belangrijk leerdomein, zij het alleen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Maar de belangrijkste kanttekening blijft dat internet en eigen ervaringen door veel jongeren aangevoerd zijn als bron van negatieve ideeën over etnische groepen. De invloed van internet is in lijn met eerder onderzoek dat laat zien dat de manier van verbeelding van etnisch-culturele groepen in de media van invloed is op beelden en stereotyperingen over die groepen in de samenleving.

6.2 Gevolg van het onderzoek

Op basis van het tot nu beschrevene kan dus gesteld worden dat ouders en vrienden de belangrijkste leerdomeinen zijn voor negatieve ideeën over verschillende etnisch-culturele groepen

in Nederland. Dat is in lijn met algemene leerdomeinen van de onderzoeksgroep waar ouders ook het belangrijkste leerdomein zijn, gevolgd door vrienden. Er zijn daarbij kleine verschillen zichtbaar, waarbij jongeren die zichzelf betitelen als Marokkaan of Turk betitelen iets vaker belang aan ouders hechten dan de andere groepen jongeren. Ook blijken er wat leeftijdseffecten zichtbaar te zijn. Met het ouder worden, worden negatieve etnisch-culturele groepen en de problemen die zij veroorzaken vaker onderwerp van gesprek. Verschil tussen ouders en vrienden is verder dat er met ouders serieuzer over de negatiefste groep wordt gepraat en met vrienden vaker in de vorm van grapjes of scheldpartijen.

Wat deze kennis betekent voor de omgang met problemen rond negatieve ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen, die aan de basis kunnen liggen van vooroordelen, racisme en antisemitisme, is dat een aanpak op basis van leerdomeinen complex is. Bij een preventieve of curatieve aanpak van vooroordelen, racisme of antisemitisme moet er immers sprake zijn van een aanpak binnen effectieve leerdomeinen. Maar de leerdomeinen ouders en vrienden zullen in veel gevallen ontoegankelijk zijn voor een educatieve aanpak. Bovendien speelt er nog een ander probleem mee. Uit onderzoek naar de invloed van ouders en vrienden op het voorkomen van geweldpleging blijkt dat die invloed sterk wordt gemodereerd door het niveau van angst dat personen voelen dat hun relatie met de betreffende vriend of familielid schade zal oplopen wanneer zij hem of haar proberen te overtuigen om geen geweld te gebruiken (Williams et al, 2016). Het belerend aanspreken wordt ingeslikt als de indruk bestaat dat ten koste van de relatie met een vriend of familielid gaat. Dat is nog een mogelijke beperking om deze leerdomeinen in te zetten. Wat dat betreft is het van belang om ten aanzien van specifieke groepen de mogelijke waarde te zien van in algemene zin minder belangrijke leerdomeinen. Zo zijn docenten in het begin van de schoolcarrière van veel jongeren nog wel een leerdomein wat potentieel ingezet kan worden en zijn voor religieuze groepen, maar ook voor jongeren die zichzelf 'Turk' of 'Marokkaan' noemen geestelijken een groep die veel als leerdomein wordt genoemd.

Er kan echter ook voordeel gedaan worden met de kennis van het belang van de leerdomeinen ouders en vrienden. Daardoor zou er meer geïnvesteerd kunnen worden in indirecte educatieve antwoorden zoals kennismaking met andere culturen. In de veronderstelling dat het diversere beeld dat dat oplevert bij jongeren bijdraagt aan indirecte invloed, zoals die uit het onderzoek van Aboud en Doyle (1996) naar voren kwam. De diversere beelden die jongeren op deze manier opdoen zouden weer van invloed kunnen zijn op de gesprekken die zij voeren met vrienden en ouders. Tenslotte moet het belang van de belangrijkste leerdomeinen, ouders en vrienden, in relatie tot het leren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen binnen de context van andere invloeden worden bekeken. Andere bronnen, internet en eigene negatieve ervaringen van respondenten, bleken immers door meer jongeren genoemd te worden als bron van deze ideeën dan deze twee leerdomeinen. Vooral de invloed van het internet zou gezien kunnen worden als voorbeeld van de bredere invloed van beeldvorming in de media op ideeën over specifieke etnisch-culturele groepen.

6.3 Verdere vragen

Dit onderzoek heeft een aantal eerste observaties opgeleverd op het gebied van leerdomeinen voor jongeren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. In grote lijnen bevestigen die observaties bestaand onderzoek naar leerdomeinen, waarin ouders en vrienden primair van belang blijken te zijn bij sociale leerprocessen.

Naast dit heldere beeld blijven er nog wel een aantal vragen open staan die voortkomen uit dit onderzoek. Zo is er bijvoorbeeld niet gekeken of er sprake is van genderverschillen in deze leerdomeinen. Er is echter reden om wel aan te nemen dat deze verschillen bestaan. Klooster (2013) laat in een exploratieve studie onder Nederlandse VMBO-leerlingen zien dat er verschillen zijn tussen jonge meisjes en jongens in relatie tot hun omgang met vrienden. Jongens besteden hun tijd met vrienden vaak op straat, terwijl meisjes vaker in huis afspreken. Jongens hebben op straat meer interetnische contacten, meisjes ontmoeten andere etnische groepen alleen op school. Verder constateert zij dat meisjes met een niet-westerse achtergrond meer tijd met familieleden doorbrengen.

Verder is er in dit onderzoek met reden gekozen voor een onderzoeksgroep tussen de twaalf en zestien jaar. Maar op basis van de onderzoeksuitkomsten, vooral ten aanzien van de vraag over leerdomeinen van roken en drinken, is er reden om aan te nemen dat verdere interessante

ontwikkelingen op het gebied van sociaal leren in relatie tot deviant gedrag ook plaatsvinden nadat de zestien jaar is gepasseerd. Daar zou verder onderzoek naar gedaan kunnen worden. Ook ten aanzien van enkele bevindingen uit dit onderzoek is verder onderzoek op zijn plaats. De eerste indicaties dat verschillen in opvoedings-stijlen en –doelen een relatie hebben met het verschillende belang dat aan leerdomeinen wordt gehecht geven bijvoorbeeld aanleiding om op dit thema verder te onderzoeken.

Datzelfde geldt voor de uitkomsten die laten zien dat er weliswaar belang moet worden gehecht aan de klassieke leerdomeinen, maar dat andere invloeden van belang zijn voor de ontwikkeling van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Die verschillende inspiratiebronnen zouden in meer samenhang met elkaar onderzocht kunnen worden om een duidelijker beeld te krijgen van het leren van deze ideeën.

6.4 Slotopmerkingen

De gedachte achter dit onderzoek was om kennis te vergaren over de functie van leerdomeinen bij het leren van negatieve ideeën over etnisch-culturele groepen. Die kennis zou tot meer begrip over het ontstaan van dergelijke ideeën moeten leiden om vervolgens bij te kunnen dragen aan educatieve antwoorden daarop. Het eerste deel van die opzet is zonder meer gelukt. Uit de antwoorden in dit onderzoek blijkt zonneklaar hoe belangrijk ouders en vrienden zijn bij het ontwikkelen van deze ideeën bij adolescenten, een bevestiging van eerder onderzoek. Daarnaast laat dit onderzoek echter ook zien hoe complex het functioneren van die leerdomeinen en de context van die leerdomeinen is. Er zijn naast de klassieke leerdomeinen nog andere belangrijke invloeden zichtbaar op de sociale leerprocessen van jongeren. En ook binnen leerdomeinen is er sprake van verschillende vormen van overdracht en verschillende intensiteiten bij verschillende groepen jongeren die mogelijk ook nog eens gemodereerd worden door verschillen in opvoedings-stijlen en –doelen.

Het vergt dus maatwerk en gedegen kennis van achtergronden en contexten waarin jongeren opgroeien om deze kennis over leerdomeinen om te zetten in sociale leeractiviteiten die bijdragen aan een meer gedifferentieerd beeld van specifieke etnisch-culturele groepen. En daarmee aan een educatief antwoord op discriminatie, racisme en antisemitisme.

Literatuurlijst

- Aboud, F. E. & Doyle, A.-B. (1996). Parental and peer influences on children's racial attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3), 371–383.
- Allport, G. W. (1982). *The Nature of Prejudice. 25th Anniversary Edition*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. SCP.
- Behm-Morawitz, E., & Ortiz, M. (2013). Race, ethnicity, and the media. *The Oxford handbook of media psychology*, pp. 252-266.
- Bernard, T., Snipes, J. & Gerould, A. (2010). *Vold's Theoretical Criminology. International Sixth Edition*. Oxford University Press.
- Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). *Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs. Een onderzoek onder docenten*. Panteia.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods. Second Edition*. Oxford University Press.
- Coenders, M., Lubbers, M., Te Grotenhuis, M., Thijs, P. & Scheepers, P. (2015). Trends in etnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking, 1979-2012. *Mens & Maatschappij*, 90 (4), pp. 405-433.
- Dekovic, M., Wissink, I. B. & Meijer, A. M. (2004). The role of family and peer relations in adolescent antisocial behaviour: comparison of four ethnic groups. *Journal of Adolescence*, 27(5), 497–514.
- Heijden, M. van der & Wit, L. de (2014). *De effecten van het LJG-project leer je burens kennen*. z.u.
- Hinkle, D., Wiersma, W. & Jurs, S. (2003). *Applied Statistics for the Behavioral Sciences. Fifth Edition*. Wadsworth.
- Huizingh, E. (2009). *Inleiding SPSS 16.0 voor Windows en Data Entry. Negende Editie*. Academic Service.
- Kandel, D. B. & Lesser, G. S. (1969). Parental and peer influences on educational plans of adolescents. *American Sociological Review*, 213–223.
- Katz, P., & Zalk, S. (1978). Modification of children's racial attitudes. *Developmental Psychology*, 14(5), 447.
- Klooster, E. (2013). *De leefwereld van VMBO'ers buiten school. Een verkennend onderzoek*. Klooster Onderzoek & Advies.
- Meeus, W., Pels, T. & Vollebergh, W. (2006). De oriëntatie van allochtone en autochtone adolescenten op ouders en leeftijdgenoten. In T. Pels & W. Vollebergh (Ed.), *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling: Een overzicht van recent onderzoek in Nederland* (pp. 77–90). Aksant.
- Pels, T., Distelbrink, M. & Postma, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders*. Verwey-Jonker Instituut.
- Sutherland, E. H. & Cressy, D. (1966). *Principles of Criminology. Seventh edition (7th ed.)*. Lippincott Company.

Tierolf, B. & Hermens, N. (2013). *Tweede rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2012*. Verwey-Jonker Instituut.

Tierolf, B., Kapel, M. van & Hermens, N. (2016). *Vijfde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2015*. Verwey-Jonker Instituut.

Tukachinsky, R., Mastro, D., & Yarchi, M. (2015). Documenting Portrayals of Race/Ethnicity on Primetime Television over a 20-Year Span and Their Association with National-Level Racial/Ethnic Attitudes. *Journal of Social Issues*, 71(1), p. 17.

Tukachinsky, R. (2015). Where we have been and where we can go from here: Looking to the future in research on media, race, and ethnicity. *Journal of Social Issues*, 71(1), pp. 186-199.

Warr, M. (2002). *Companions in crime: The social aspects of criminal conduct*. Cambridge University Press.

Weerman, F. & Bijleveld, C. (2007). Birds of Different Feathers. School Networks of Serious Delinquent, Minor Delinquent and Non-delinquent Boys and Girls. *European Journal of Criminology*, 4 (4), pp. 357-383.

Williams, M., Horgan, J. & Evans, W. (2016) The critical role of friends in networks for countering violent extremism: toward a theory of vicarious help-seeking. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8 (1), pp. 45-65.

Wolf, E., Berger, J. & De Ruig, L. (2013). *Antisemitisme in het voortgezet onderwijs*. Panteia.

Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2015). *Antisemitisme onder jongeren in Nederland*, Verwey-Jonker Instituut.

Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2015a). *Nader onderzoek beelden van islamitische jongeren over zionisten en Joden*, Verwey-Jonker Instituut.

